

~~A-288~~

A-9755 II

J. ADAMSON

EESTI AJALUGU

I

**GÜMNAASIUMI
II KLASSI KURSUS
(8. ÕPPEAASTA)**

K./Ü. „L O O D U S“, T A R T U

LIBRARY OF THE

UNIVERSITY OF CALIFORNIA

BERKELEY, CALIFORNIA

1

UNIVERSITY OF CALIFORNIA
LIBRARY OF THE
BERKELEY, CALIFORNIA

1952

67210

J. A D A M S O N

EESTI AJALUGU

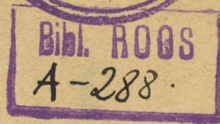
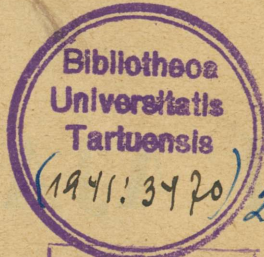
I

22741

GÜMNAASIUMI
II KLASSI KURSUS
(8. ÕPPEAASTA)

K./Ü. „L O O D U S“ 1 9 3 5

K.Ü. „Looduse“ keeleline korrektor H. Pürkop.

A-9755

Eessõna.

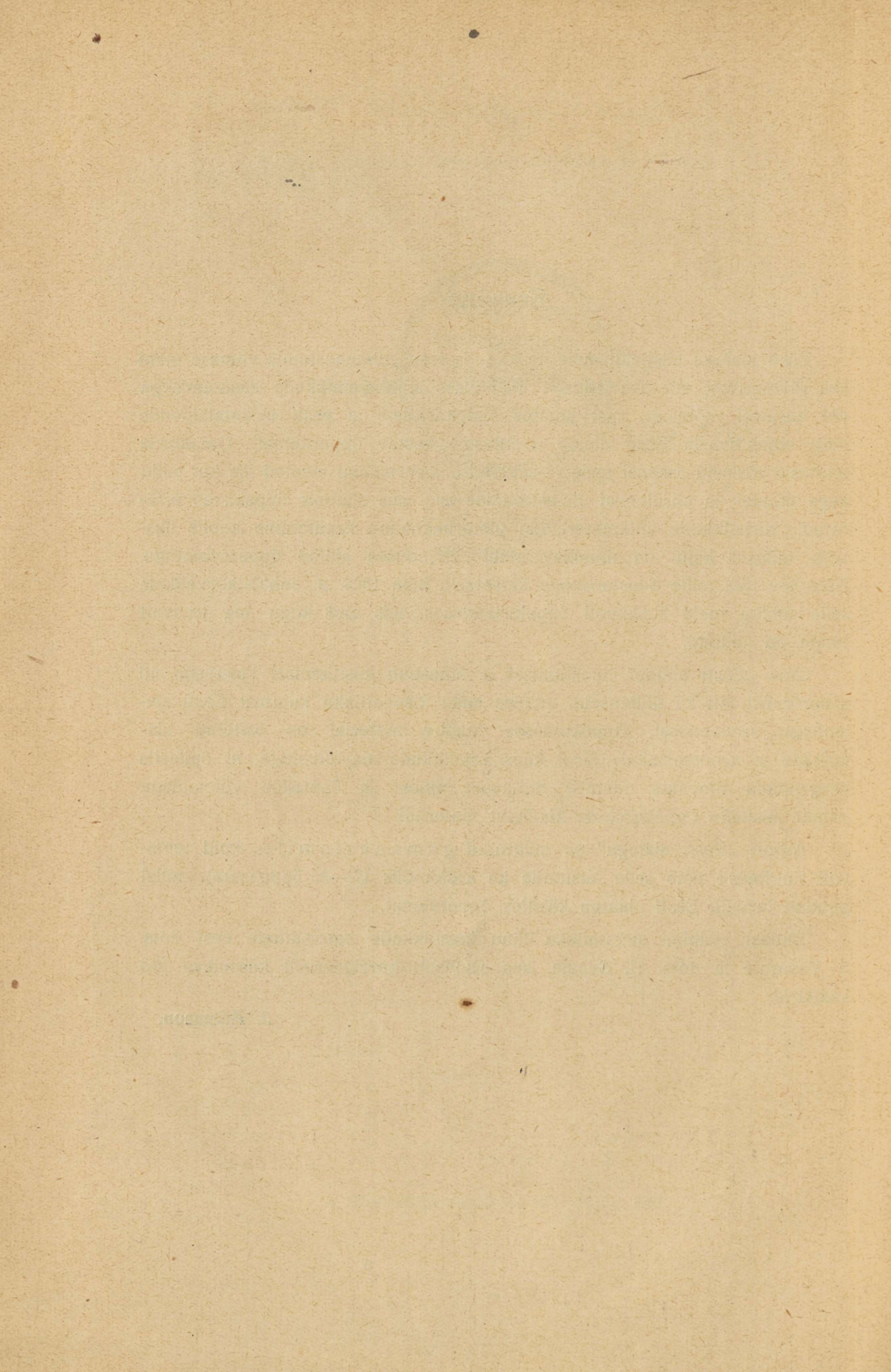
Eesti ajalugu käsitledi meie keskkoolis resp. gümnaasiumis viimase ajani kas dikteerivalt või heuristiliselt ühenduses alliklugemikkude kasutamisega või kasutati mõlemat, sest puudus õppekavadele ja eesti orientatsioonile ning objektiivsele Eesti ajaloo käsitlemisele vastav õpperaamat. Omakorda tekitasid tõsiseid raskusi ajaloo käsitlemisel heuristiline meetod ise kui palju aega nõudev ja võrdlemisi väike tundide arv, mis ajaloole õppekavas määratud. Kirjalikkude allikmaterjalide otstarbekohane kasutamine koolis ükskõik millisel kujul on mõeldav ainult ühenduses ajaloo õpperaamatuga. Käesolev töö, mille koostamisega katsetasin juba 1924. a., tahab kõrvaldada selle tühiku meie keskkooli õpekirjanduses, mis end kogu aeg teravalt tunda on andnud.

Oma „Eesti ajaloo“ koostamisel ja aineainestiku käsitlemisel kasutasin nii eriuurimusi kui ka üldteoseid, püüdes anda ülevaatlikku kujutust Eesti ajaloolisest arenemisest. Õppekursusse kuuluv materjal on esitatud ajajärgude ja arenemislade järgi ühes vajalikkude alajaotustega, et õpilasile kergendada ülevaate saamist õpitavast aineist ja õpetajale võimaldada vabalt käsitleda õppekursusse kuuluvat materjali.

Autori „Eesti ajalugu“ on määratud gümnaasiumile, kuid teatavail tingimusil võib seda kasutada ka keskkoolis (7.—9. õppeaasta), millel puudub tarvilik Eesti ajalugu käsitlev õpperaamat.

Ühtlasi avaldan südamlikku tänu kasulikkude näpunäidete eest dots. J. Vasarale ja dots. H. Sepale, kes sisuliselt korrigeerisid käesoleva töö käsikirja.

J. Adamson.

Eestlaste muistne iseseisvuse aeg.

I. Esiajalooline aeg noorema rauaaajani.

1. Soome-ugri rahvaste algkodu ja sellest lahkumine.

Teadused esiajaloolise aja uurimise teenistuses. Eestlaste ja teiste soome-ugri rahvaste algkodu küsimuse lahendamisel on tuginetud arheoloogilistele ja keeleteaduslikele andmetele. Muistsete leidude põhjal saame pildi teataval maa-alal elanud asukate elujärjest; keeles leiduv sõnavara selgitab selle järkjärgulist arengut ja teatavate rahvaste ühtekuuluvust ning sugulussuhet. Kuid ainult kaudselt on võimalik nende ajaloo abiteaduste põhjal vastata küsimusele, kus kohal nimelt teatav rahvas on asunud ja kust tulnud.

Algkodu ja sealt lahkumine. Soome-ugri rahvaste algkodu ja liiklemissuundade suhtes pole siiani jõutud täiesti üksmeelsele otsusele. Enam-vähem kindel ja tõenäone on oletus, et nende algkodu tuleb otsida Ida-Euroopast, Uurali mägede lähikonnast ja Volga jõe keskjooksu mailt, kus nad asusid suure ühisrahvana. Sealt siirdumine lääne poole ja üksikute hõimude irdumine toimus pika aja kestel. Selles protsessis on püütud eraldada mitmeid ajajärke.

Uurali ajastul, mis kestis umbes kuni 4000 a. e. Kr., moodustasid soome-ugri ja samojeedi rahvad ühise uurali rahva, kes asus Uurali mägede lähikonnas Ida-Euroopas. Kõigepealt eraldus alguurali rahvast samojeedi hõimkond. Järgneval ajajärgul, nn. soome-ugri ajal (kuni umb. 2500 e. Kr.) asus järelejäänud soome-ugri rahvas Kama jõe piirkonnas või maa-alal Uurali mägede ja Volga või koguni Oka jõe vahel, kus praegugi elab soome-ugrilasi. 3. aastatuhandel eraldus soome-ugri algrahvast ugri hõim, jagunedes hiljemini ungarlasiks, ostjakkideks ja voguliteks. Ugrilaste lahkumise järel soome-permi ajal (kuni umb. 1000 a. e. Kr.) püsis järelejäänud algrahva teine haru, soome-permi rahvas, koos ligikaudu poolteist tuhat aastat. Umbes 1000 a. e. Kr. eraldus neist algpermi rahvas (sür-

janid ja votjakid). Sellele järgnes soome-volga aeg (kuni umb. 200 a. e. Kr.), mis lõppes tšeremisside ja mordvalaste lahkumisega. Järgneval alg-eestisoome ajal püsisid lähemas kokkupuutes veel eestlased, liivlased, vepsalased, karjalased, päris-soomlased ja vadjalased.

Liikumissuunad. Enam-vähem üksmeelselt arvatakse, et soome sugu rahvad on praegustele asukohtadele tulnud radasid mööda, kus asuvad praegugi soome-ugri keelkonda kuuluvad rahvad. Idapoolsemad neist, samojeedid, on jäänud peaaegu oma endisele asukohale. Samuti ka permlased, kes on nihkunud vahest ainult põhja poole. Kõige kaugemale algkodust lääne- ja lõunasuunas on liikunud ungarlased.

Lahtine on veel küsimus, millal esimesed soome sugu rahvad asusid praegusele Eesti alale. Kindel on ainult, et esimesel sajandil pärast Kr. olid eestlased juba nüüdses asukohas.

2. Kiviaeg (maa asustamisest kuni 1500 a. e. Kr.).

Varasem kiviaeg. Looduslikud tingimused. Vanimad Eesti asustused kuuluvad 6. ja 7. aastatuhandesse e. Kr. Tolleaegsed looduslikud tingimused olid sootuks erinevad praegusist. Läänemeri oli kõnesoleval ajal (nn. antsülus-ajastul) magevee järv. Taani merekitsus puudus, Eesti mandri loodeosa ja saared olid suurelt jaolt mere all. Peipsi järv oli praegusest tunduvalt väiksem, kuna Võrtsjärv selle vastu palju suurem.

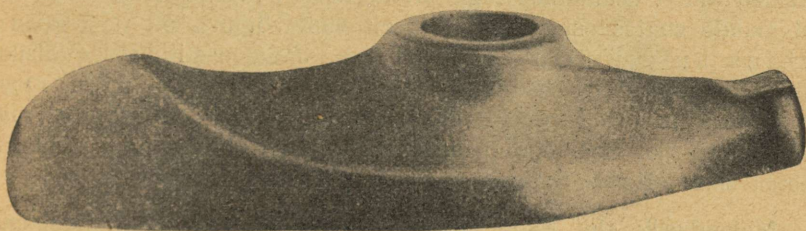
Umbes 5000 a. e. Kr. (nn. litorina-ajastul) tekib Taani väin ja ühenduses Põhjamerega muutub Läänemere vesi soolaseks. Ühtlasi tõusis veepind Läänemeres ja ujutas esialgu uuesti üle eelmisel ajastul mere alt vabanenud maa-alasid. Kuid maapinna tõusmise tagajärjel hakkab meri uuesti taanduma, järved nihkuvad uutesse piiridesse ja jõed omandavad praeguse suuna.

Esimesel ajajärgul võrdlemisi kuiv kliima muutus litorina-ajastul niiskemaks. Selle tagajärjel muutus ka loodus ja taimestik, omandades aegamööda praegusele lähedase ilme. Kaskede, mändide ja harve mini esinevate sarapuu, jalaka ning lepa kõrval levis hoogsalt tamm ja pärn.

Asustuskohad ja leiud. Vanimad, elanikkude olemasolu meie maal tõestavad leiud on pärit Viru rannikult Kunda st (umbes 5. aastatuhandest e. Kr.) ja Emajõe äärest Tartu lähikonnas. Peale üksikute tulekivist esemete on Kunda leiud peamiselt luust. Need on mitmesugused kalastusriistad, noole- ja piigiotsad jne. Eelmisist noo-

remaid leide, luu- ja kiviesemeid, on saadud Reiu jõe suudmest ja Võrtsjärve põhjarannikult Võisiku vallast.

Esimesed elanikud ja nende töö. Leidude põhjal võib otsustada, et kõige vanem asustus Eestis oli Kunda juures, kus antsüülsajastul oli järv. Selle kunagise järve kaldal oli arvatavasti kalastajate asundus. Olemasolevad andmed lasevad oletada, et esimesed elanikud asusid siia praegusest Poolast ja Lõuna-Venemaalt. Rahvastiku põhja poole rändamine toimus rööbiti kliimaliste tingimuste paranemisega ja viimasega kaasaskäiva jääpiirkonna taandumisega. Varasemal kiviajal elasid inimesed täiesti algelisel astmel. See oli hankija-jahtija rahvas, toitudes kalastusest, jahisaadusist ja metsapuudelt korjatud viljast. Tarbeasjad olid primitiivsed, valmistatud

1. joonis. Venekujuline kivikirves. Karlova leid Tartu lähedal.

luust, savist, kivist, puust, loomanahkadest, puukoorest ja vitstest. Et toiduse hankimine oli kõige hõlpsam veekogude lähedal, siis olidki asustatud ainult vastavad kohad. Elukohta muudeti selle järgi, kuidas nõudsid toidusaamise tingimused. Seega oli rahvas n o m a d i - s e e r i v.

Aja jooksul areneb kiviaja inimese elutase ja juba tunduv vahe on varasema ja noorema kiviaja kultuuri vahel.

Noorema kiviaja kultuuri üldjooni. Leidud. Väliskultuurilised suhted. Enamik meie kiviaja leide on pärit 3. ja 2. aastatuhandest e. Kr., nn. nooremast kiviajast. Leidude hulgas esinevad kivist talvad, kirved, oda- ja nooleotsad ja uudisena savinõud. Mainitud esemed on nüüd juba palju peenemalt välja töötatud, lihvimine, puurimine ja saagimine on tuntud. Osalt on need leiud saadud juhuslike leidudena, kuid osalt ka inimeste asukohtadest. Viimased asetsesid nagu nooremalgi kiviajal liivastel kohtadel vete lähikonnas. Tarbe-riistade, eriti aga savinõude kuju ja ilustiste järgi kuulub meie noorem kiviaeg nn. k a m m k e r a a m i k a kultuurpiirkonda, kuhu kuulusid Ida-Balti maad, Soome, Leedu, Ida-Preisi, ja mis ulatus Vislani. Ida pool haaras see piirkond kogu praeguse Põhja- ja Kesk-Vene.

Kõnesolev kultuurivool on saanud oma nimetuse savinõude ilustiste järgi, mis on tehtud kammitaolise riistaga.

Umbes 2000. a. paiku tungis Läänemere või ranniku kaudu Eestisse kui ka teistesse Ida-Baltikumi maadesse Kesk-Saksamaalt uus kultuurivool, nn. venekirveste kultuur ja viimasega rööbiti uus matmisviis. Selle ajani ei tuntud meil haudadesse matmist, vaid surnud viidi elukohast eemale metsa. Nüüd esinevais kalmetes on surnud maetud põletamata. Surnule lisati kaasa venekirves, harpuun, nooleots või midagi muud sarnast.

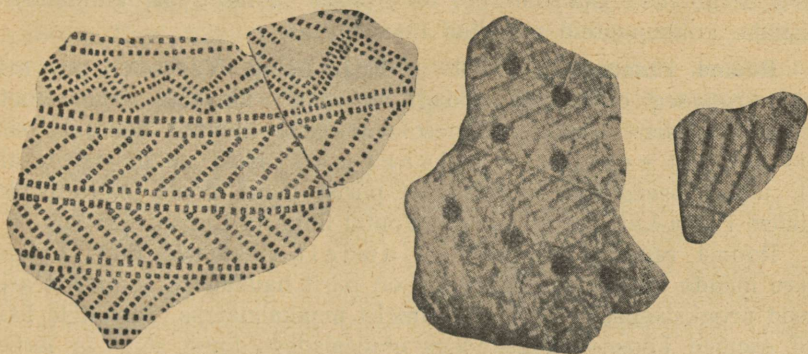
Kuid ka teistes suundades oli Eestil kokkupuuteid naabritega. Nii Lõuna-Läti, Leedu ja Kuramaaga, idas Valdai piirkonnaga, põhjas Karjala ja Olonetsi maadega. Nõrgad on Eestil kiviajal olnud sidemed ainult Skandinaaviaga. Kuna Eesti peaaegu kõigi eelmainitud maade suhtes esines kultuuriliselt vastuvõtjana, oli ta Soome suhtes kultuuriliselt aktiivne. Juba primitiivsed (Võisiku tüüpi) kiviesemed on leidnud teed üle lahe Loode-Soomesse, nagu hiljem teravaseljased venekirved ja lihtsad kirved. Tollel varasemal kokkupuute ajal Soomega oletatakse ka rahva väljarändamist Eestist sinna (Loode-Soomesse).

Majanduslik elu. Nagu eespool tähendatud, asetsesid noorema kiviaja leiukohad endiselt vete ligiduses, enamikus Pärnu jõgikonnas, Võrtsjärve ääres, Emajõe ja Peipsi lähikonnas, samuti Põhja- ja Loode-Eesti rannikul ja saartel. See tõestab, et ka nooremal kiviajal olid elanikud esijoones kalastajad. Veed olid ühtlasi ka liiklemise teedeks. Liiklemisvahendeiks olid ühest puutüvest valmistatud lootsikud, millega ületati isegi Soome laht. Mandril kasustati koormate edasitoimetamiseks reetaolisi veoriistu. Koduloomadest oli kindlate andmete põhjal olemas ainult koer. Kalastuse kõrval mängis tähtsat osa jahipidamine. Kiviaja lõpult on pärit ka põllupidamise alged, mis majandusharu aga ei omanud üldiselt veel kuigi tähtsat kohta.

Kuna peamajandusalad kalandus ja jahipidamine tingisid elanikude sageda asukoha muutmise, olid asukad kõnesoleval ajastul poolnomadiseerivad. Sellele vastavalt olid elamud kergesti ehitatud, mida võidi suurema kahjuta maha jätta. Ehkki meil puuduvad tõestavad leiud, võib oletada Soome andmete põhjal, et elati telgisarnaseis püstkodades, mis olid kaetud loomanahkadega või mätsatega. Talvel tehti tuld kijas lõukaasemel, kuna suvel valmistati toitu väljas tulel.

Kiviaja asustuskohtadest säilinud leiud (elamute ja tuleasemed) tõestavad, et elati koos sugukonnade kaupa, mis hõlbustas toiduse hankimist ning ühtlasi võimaldas paremat kaitset.

Nagu eespool nägime, oli suhtlemine naabritega võrdlemisi elav ja seetõttu omas kaubandus majanduselus teatavat kohta. Sissetoodavate kaubaartiklitena tulid arvesse mitmed siin puuduvad ained, nagu tulekivi, merivaik jne. Lisaks sellele oli Eesti vahetalitajaks kaubanduses ühelt poolt Soome ja lõunapoolsete maade vahel ning teiselt poolt, kuigi väiksemal määral, lääne ja ida vahel.

2. joonis. Kammkeraamikaga kaunistatud savipottide osi.

Üldiselt oli noorema kiviaja kultuur Eestis võrdlemisi kõrge ja mitmekesine. Elava suhtlemise tõttu naaberrahvastega võeti vastu neilt kultuurilisi mõjustusi, kuid seejuures loodi ka omapäraseid vorme ja anti seda edasi põhjapoolseile naabreile. Selle kultuurilise õitsengu põhjuseks oli Eesti osa vahendusmaana nii põhja ja lõuna, kui ka lääne ja ida kultuurpiirkondade vahel.

3. Metalliajastu kuni noorema rauaajani.

Pronksiaeg (1500—500 e. Kr.). Üleminek kiviajast metalliajastule toimus märgatamatult ilma mingi murranguta majandus- või kultuurielus. Pronksiaeg, mis kestis umbkaudu 1000 aastat, ei erine oluliselt eelmisest ajastust, kui mitte arvestada üksikute pronksesemete tarvitusele tulekut. Enamik selle aja esemeid on endiselt valmistatud kivist, luust ja puust. Selle põhjuseks oli asjaolu, et Eesti nagu muugi Ida-Baltikum oli metallivahene. Teiseks mõjus selleks üldine kaubandusliku konjunktuuri halvenemine. Metallesemed ei olnud meil igapäevseks tarvitamiseks, vaid esinesid ainult luksus-asjadena.

Üldiselt näitab pronksiaja kultuur teataval määral langust ja tolleaegsed kivi- ning luuesemed pole nii peenelt välja töötatud kui eelmisel ajastul. Leidude asukohad asetsevad endiselt vete lähikonnas,

mis tõestab, et rahvas elatus esijoones kalastusest. Kuid ühtlasi arenes aegamisi juba kiviaja lõpul alanud maaviljelus.

Pronksiaja lõpul levib Eestis uus kalmetüüp, nn. kivikirstkalme. Surnud on enamasti põletamatult maetud kividest korrapäraselt laotud nelinurkseisde sargadesse, mis on kaetud kividega või mullaga ümmaraiks lamedaiks künkaiks. See uus kalmetüüp on pärit arvatavasti Ojamaalt või Ida-Preisist ja laseb oletada kaubanduslikke kokkupuuteid mainitud maadega.

Rooma rauaaeg (a. 0—400 p. Kr.). Leiud. Varasem, nn. eelrooma-rauaaeg ei toonud midagi uut peale üksikute raudesemete ilmumise endiste kõrvale. Kõnesoleva ajastu kultuuri kandjaks siin olid kindlasti eestlaste esivanemad. Kuid nende asustusala piir ulatus praegusest rahvuslikust piirist lõuna poole, haarates ka nüüdse Põhja-Läti ala umbkaudu Võnnu linna ja Lubani järveni.

Rooma rauaajal on Eesti leitudelt rikkamaid maid Läänemere maade hulgas. Enamik leide on pärit haudadest. Viimased arenesid pronksiaegseist kivikirst-kalmeist maakalmeteks. Surnutele lisatud esemed koosnevad esijoones ehteasjadest, kuna sõja- ja tarberiiustu esineb väiksemal määral. Ehteasjad nagu sõled, nõelad, pärlid, võrud, mitmesugused rõivaste kinnistised on enamikus pronksist, harvemini hõbedast ja rauast. Üksikleidude seas tuleks mainida mõningaid rooma vask- ja hõberahasid.

Majandus- ja kultuurelu areng. Kõnesolev ajastu tähistab majanduslikku ja kultuurilist tõusuaega nii Eestis kui ka muis Läänemere mais. Selle põhjustas oma hiilgeaja saavutanud Rooma riik, kelle mõju ulatus Põhja-Euroopassegi. Ühenduslülilik lõunapoolse kultuuri- piirkonna ja põhjapoolsete maade vahel oli Skandinaaviast Rooma riigi piirideni ulatuv germaanlaste ekspansioon, kes lõunasse siirdudes säilitasid suhted endise kodumaaga. Läänemere maade suhtes tulevad esijoones arvesse Visla suudmes asuvad gootid, kes 2. sajandil siirduvad Lõuna-Venemaale Musta mere lähikonda. Olles nii sõjalisis kui kaubanduslikes kokkupuuteis roomlastega, jätkasid germaani suguharud suhtlemist endise kodumaaga, ida- ja põhjapoolsete naabritega. Ühendavaiks liiklemisteedeks olid jõed — Visla, Dnepr, Desna, Oka jne. Selle elava liiklemise tulemuseks oli majanduslik ja kultuuriline õitseng Ida-Baltikumis.

Asustusala. Murrang majanduselus. Jälgides leidude levikut selgub, et rooma rauaajal on asustuspilt endisega võrreldes tunduvalt muutunud. Asustatud on esijoones viljakamad alad Kesk- ja Ida-Eestis, kuna kiviaja asustuskeskused, Võrtsjärve põhjarannik, Pärnu jõgikond ja saared, on jäetud elanikest maha või väga hõredasti asustatud. Asustuse siirdumine viljakamaile aladele tõestab, et põlluvilje-

lus on muutunud domineerivaks majandusharuks. Seega on rahvastik muutunud poolnomadiseerivast paigalpäisivaks. Põllunduse tähtsaks majandusalaks kujunemisega rööbiti käis karjapidamise areng.

Rooma rauaaja asustusala oli koondunud teatavasse rühmadesse, mis lasevad aimata hilisemaid maakondi. Nii leiame ühe rühma hilisemalt Virumaalt, siis Harjust ja Reevelist, Järvast, Sakalast ja Ugandist. Eriti rikas leidudest on Virumaa, mis tõestab, et kõnesoleval ajastul see maakond oli jõukamaid ja kultuuriliselt juhtivamaid Eestis. Seda põhjustas Virumaa viljakas maapind ja soodus kaubanduslik asend mere rannikul.

Kaubanduslikke ja kultuurilisi suhteid. Kõnesoleva ajajärgu kultuur- ja majanduselu õitsengu oluliseks aluseks oli kaubandus. Kuna Eestimaa oli metallivaene, toodi väljast sisse vaske, pronksi, hõbedat ja osalt ka rauda. Kultuurilisi välismõjustusi jälgides selgub, milliste maadega on olnud tihedam kaubanduslik kokkupuutumine. Eri- list tähtsust omas ühendus Visla suudmes asetseva gootide kaubatsentrumiga. Liiklemine toimus merd mööda Virumaa ja Tallinna ümbruskonna sadamakohtade kaudu. Peaaegu niisama tähtis kui mereühendus olid kaubanduslikud kokkupuuted mandri kaudu lõunapoolsete naabritega, praeguste Läti- ja Leedumaaga, Ida-Preisiga ja isegi Dnepri ning Kiievi piirkonnaga. Seevastu aga oli suhtlemine läänegermaanlaste maadega ja Rootsiiga võrdlemisi nõrk.

Eestist välja veetud kaupadest tuleksid arvesse karusnahad, kuna muude kaubaartiklite kohta puuduvad andmed. On tõenäone, et siit välja veetavad kaubad ainuüksi ei võimaldanud sellist rikkust, sest et sissevedu selle ületas, vaid et Eesti oli transiitmaaks, esijoones Soome ja lõunapoolsete maade vahel. Rooma rauaajal moodustas ainult lääne- ja loodeosas asustatud Soome teatavas mõttes Eesti kultuurprovintsi. Ka on samal ajal Eestist rännanud Soome, kuhu meelitas metsloomade rohkus. Samuti on tõenäone, et eestlased üritasid jahiretki (luues ka asundusi) Narva jõe ja Peipsi järve taguseile metsarikkaile aladele.

Jahinduse ja põllunduse kõrval etendas majanduselus olulist osa ka kalastamine ja käsitöö (metallide töötlemine).

Et Eesti sai metallid lõunapoolseilt naabreilt juba osalt töödeldud kujul, allus ta teataval määral nende kultuuripiirkondade mõjule. Sellele vaatamata säilis siin siiski võrdlemisi tugev kultuuriline iseseisvus ja kõrvuti väljast toodud esemetega ja kultuurvormidega arenesid omapäraselt omad esemed. Kultuuriliselt aktiivne oli Eesti Soome ja osalt ka idapoolsete naabrite suhtes. Üldiselt võttes oli rooma rauaeg meie maa muinasajaloos kõrgemaid õitseagu.

Keskmine rauaaeg (400—800 p. Kr.). Rooma riigi langemise ja rahvasterändamise tagajärjel kadus soodus kaubanduslik konjunktuur, mis oli põhjustanud Eesti majandusliku õitsengu eelmisel ajastul. Germaani suguharud siirdusid Visla suudmelt lõuna poole ja nende asemele tulid balti rahvad ja madalal kultuurilisel astmel olevad slaavlased. Sellega kaotas Visla suudmeala senise keske tähtsuse ja lõunasse suunduvad kaubateed katkestati slaavlaste poolt. Kõnesoleval ajastul oli tähtsamaks ühendus maa kaudu lõunapoolsete naabritega — balti rahvastega, läti-leedu elemendiga.

Meie tolleaegsed esemed on peamiselt balti tüüpi. Skandinaaviaiga on suhtlemine esialgu veelgi nõrk, kuid tiheneb kõnesoleva ajajärgu lõpul. See toimub peamiselt Ojamaa ja Ahvenamaa saarte kaudu. Ühendus Soomega on endiselt tihe ja Eesti etendab viimase suhtes transiitmaa osa. Kuid Eesti kultuuriline mõjustus Soomes väheneb, viimane on saavutanud selles mõttes teatava iseseisvuse ning astunud lähemasse kontakti Skandinaaviaiga.

Nõrgenenud välissuhted, kaubanduse tagasimineku ja ühekülgse kultuurilised mõjustused põhjustasid üldise majandusliku ja kultuurilise nõrkuse. Pealegi ei olnud tihedamas kokkupuutes olevate lõunapoolsete naabritega vahekord eestlasil alati kõige sõbralikum. Keskmisel rauaajal toimus arvatavasti pealetungivate slaavlaste surve balti hõimude ekspansioon põhja poole. Eestlaste lõunapoolne kultuuripiir suruti märksa põhja poole, umbes praeguse rahvusliku piiri joonele. Samal ajal asusid liivlased Riia lahe rannikule Väina ja Koiva jõe vahelisele alale, kus varemini asusid balti rahvad. Need ümberpaigunemised ei toimunud arvatavasti võitlusteta.

Kirjeldatud mõõnaaeg omas ajutist iseloomu. Juba keskmise rauaaja lõpul näeme uue tõusuaja algust. Uus tõus ilmneb kujukalt ja jõurikkalt nooremal rauaajal tihedas seoses Eesti-Skandinaavia suhete arenemisega.

II. Meie noorem rauaaeg.

1. Suhete tihenemine naaberrahvastega. Skandinaavia viikingiaeg.

Varajasemad kokkupuutumised skandinaavlastega. Juba keskmisel rauaajal hakkasid Skandinaavia rahvad tiheneva asustuse sunnil avaldama suuremat aktiivsust naabrite suhtes, mille tulemusena kujunesid võrdlemisi sagedad kokkupuuted ka eestlastega. See oli nn. eelviikingiaeg. Kokkupuuteist eestlastega ja nende naabritega räägivad peale muinasleidude (sõled jne.) ka Skandinaavia ja Islandi saagad, viidates oma aja rahvusvahelistele suhetele ja rahvaste

elule-olule. Saagad nimetavad ida pool Läänemerd asetsevaid maid Austrvegir, s. t. idatee, kuhu sooritatud sõjaröövretki. Otse eesti alale (Matsalu lahe ümbrus) näib tunginud olevat Rootsi kuningas Ingvaryumbes a. 600 p. Kr. Veel varasema aja kokkupuuteist, nimelt taanlastega, räägib Saxo Grammaticus oma „Taani ajaloos“. Tema andmeil olla taanlased tunginud Rotala (Ridala, saksa k. Röthel) linna kallale ning selle vallutanud.

Skandinaavlaste ajalooallikad räägivad ka kuulsast, kuigi poolmuinasjutulisest Brávalla lahingust a. 750 p. Kr., millest osa võtnud Saxo järgi ka eestlased, liivlased ja kurelased.

Skandinaavia viikingiaeg. Rahvaarvu kasvamisega muutus toitlustamise probleem Skandinaavias ikka teravamaks, sest valitsevate majandusviiside tingimused ei suutnud maa kõiki enam toita. Seepärast kujunebki 800. a. paiku Skandinaavias jõurikas ekspansioon ehk laiumistung. Skandinaavia merisõitjad tungivad mitte ainult ida, vaid ka lääne poole, jõudes Islandi saarele, Britanniassa, Frangi riiki, Itaaliasse ja isegi Ameerikasse. See oli nn. viikingiaeg, mil skandinaavlaste õhutas rändama peale peatoiduse muretsemise tungavaruse järele, saagi- ja rännuhimu ning kirk vallutada võõraid maid ja alistada võõraid rahvaid.

Eesti, asudes mitme tee ristlemiskohal, satub nüüd uute sündmuste keerisesse. Tähtsamaks Ida-Euroopa kaubateeks oli tol ajal Soome laht, Neeva jõgi, Laadoga järv, Volhovi jõgi ja Ilmjärv. Sellelt kaubateelt suunduti Volga harudele, siit Volga jõele, Kaspia merele, Pärsiasse ja teistele idameredele. Mainitud kaubateedele pääseti ka Liivi ehk Riia lahe, Väina ja Koiva jõe kaudu. Selle aja peateedega rööbiti kasustati ka kõrvalteid kaubitsemiseks, näit. Soome laht — Luuga jõgi ja Ilmjärv või Soome laht — Narva jõgi — Peipsi järv — Veliikaja jõgi. Eriti tähelepanuväärt on käsitledava aja suhtes, et veesõidukid veeti ühest jõest teise veerepuude abil. Veeteede tähtsus võrreldes nüüdisajaga oli keskajal kaugelt suurem, sest teised teeliigid ja transpordivõimalused olid võrdlemisi vähe arenenud. Laevasõit oli tol ajal peamiselt rannasõit, mistõttu veeteede ääres elutsevad rahvad sageli kokku puutusid võõrastega. Seepärast on ka arusaadav, miks Eesti ei saanud puutumata jääda mainitud kaubateedel teotsevaist rahvaist.

Kui viikingid jõudsid võõrasse randa, siis asusid nad kas rüüstama või hakati rahulikult kaubitsema, pakkudes relvi, tarberiistu, nahku ja vilja. Kaubitsemise ajaks tehti kohapealsete elanikkudega vaherahu. Sageli juhtus nii, et vaherahu möödudes rööviti ostjailt nende kaubad ja sõideti kiires korras minema. Kohati kujunesid aegade kestel ka kindlad kaubapunktid. Viimaseist olgu

nimetatud eeskätt Birka, mis asetses Rootsis Mälari järvel. Nii-suguseid kaubapunkte, kus palju võõraid kokku käis, leidus ka Eestis, Soomes, Väina jõel ja mujal. Hariliku kaubitsemise kõrval kaubeldi ka orjadega. Eestlaste orjaturg oli sel ajal võrdlemisi hästi tuntud. Orje oli nähtavasti külluses, sest ostja võis näit. lapse osta ühe siku eest. Rikkaliku orjaturu kujunemiseks aitasid tunduvalt kaasa eestlaste viikingisõidud naabermaadesse. Kahjuks puudub selgus, millisel määral eestlased avaldasid aktiivsust võitluses skandinaavia rahvastega. Tõsiasiaks jääb, et skandinaavlaste ekspansioonitung ei hävitanud Eestit, suundudes itta ja aidates kaasa Vene riigi loomisele.

Vene riigi rajamine. Nestori kroonika (XII s.), jutustades Vene riigi rajamisest, lausub, et tšuudid, sloveenid, kriviitid ja vessid olla pöördunud russide poole järgmiselt: „Meie maa on suur ja lai, kuid korda seal ei ole, tulge, valitsege meie üle ja olge meie vürstideks.“ Selle järel tulnud kolm venda (862). Neist Rjuurik asunud Novgorodi, Sineus Valgjärvele ja Truuvor Irboskasse. Kahjuks on kroonikas käsitletud ettevõtte omistatud hiljem Vene suguharudele. Tõeliselt võiksid sellistena arvesse tulla ainult sloveenid ja kriviitid kui uustulnukad, kellega soome hõimudel võis olla Nestori järgi „riid ja segadus“. Vene riigi rajamisel etendasid juhtivat osa just soome sugu hõimud — tšuudid, vessid, muuromlased, merjalased ja varjaagid, nagu tol ajal hüüti skandinaavlasti. Läänest tulnud valitsejad asusid tõeliselt soome sugu hõimude alale, sest Novgorodi ja Laadoga ümbrus oli tol ajal soome hõimude päralt. Sama seisukoht on kehtiv ka Valgjärve ja Irboska kohta.

Kuidas toimus siis tegelikult Vene riigi rajamine?

Skandinaavia viikingid-kaupmehed, sõites Idamaale, liitusid vastastikuse usaldusvande alusel salkkondadeks, et häda korral üksteisele abiks olla. Mainitud usaldusvandest kujuneski slaavlastel skandinaavlaste erinimetus — varjaagid, sest skandinaavia sõna „var“ tähendab vannet. Viikingid, sõdur-kaupmehed, loonud asundused ja kolooniad, hakkasid hiljem kohalikelt elanikelt ka makse nõudma. Paljud varjaagest asusid sõduritena ka üksikute valitsejate teenistusse, moodustades seal ülemkihi, palgasõdurite klassi. Asutatud kolooniad ja kaubalinnad kujunesid aegade kestel keskusteks, millede ümber koondusid ümberkaudsed alad. Nii tekkis iseseisvate linnriikide kogu soome hõimude maa-alal. Kahjuks siirdub see riikliku tuumiku alge Novgorodist Kiievisse puhtslaavlaste alale, kust slaavlastel oma kiire sigivuse tagajärjel peale valgusid soome hõimudele ja aegade kestel nad ümber rahvustasid. Soome hõimude käest sai Venemaa ka oma nimetuse — Russ, Rossija, mis identne eestikeelse sõnaga Rootsi.

Varjaagidega ühes tegelesid ka soome hõimud, nagu näitavad varjaagi pealikute soomepärased nimed, näit. Vodovik, Nerev. Samal ajal teotses Venemaal eestlasist koosnev seisuslik erirühm, eesõigus-tatud sõjamehed — kolobjaagid. Islandi saagad tunnevad neid kylfingite nime all.

2. Eestlaste viikingiaeg.

Skandinaavia kristianiseerimine. Juba 826. a. laskis end ristida Taani kuningas Harald. Rootsisis pääses ristiusk võidule XI s. alguses. Skandinaavia ristiustamine ühes teiste teguritega (aktiivsema elemendi lahkumine maalt) tekitas sealsete rahvaste (Taani, Rootsi, Norra) juures suuri muutusi. Kristlik kirik eitas viikingite röövretki, mõjudes lõdvendavalt nende senisesse aktiivsusse. Skandinaav-lased orienteeruvad ümber ja rahulduvad aegamööda rahuliku koduse töö ja tegevusega. Pealegi tekkis Rootsisis kodusõda, mis nõrgestas maad ja vähendas ta välisvõimu.

Eestlased Läänemerd vallutamas. Samal ajal kui skandinaavlased muutuvad passiivseks, kasvab eestlaste aktiivsus. Nad ründavad ümberkaudseid rahvaid, kusjuures retkede tallermaaks saavad mitte ainult rannakülad, vaid ka sõjalised ja kaubanduslikud kesk-punktid. Palju kurtmisi eestlaste, saarlaste-kurelaste ja vendide retkede kohta on säilinud Taani allikais. Jumalakartmatute merirööv-lite hävitusretkede vastu palutakse sageli kirikutes abi Jumalalt. Eestlaste röövimised tekitanud päris jubedaid kujutlusi. Isegi nende laevade väline kuju sisendanud inimestesse kartust ja hirmu. Eestlaste ja teiste soome hõimude retked Taani ja Rootsi randadesse kesta-vad kogu XII sajandi. Tõsist muret tekitab rootslasis Sigtuna linna hävitamine eestlaste poolt 1187. a. See linn tõusis kaubandusli-kuks keskkohaks Birka asemele. Ta oli hästi kindlustatud, kusjuures kaitset võimaldasid elanikele ka kirikud, mida oli linnas mõni-kümmend. Neid kasustati ka kaubalaokohtadena. Ka eestlastel olevat olnud Sigtunas kaubalaod. Muu seas tõestab eestlaste lähemate side-mete olemasolu Mälari järve saare Estaskäri nimetus. Eestlaste julgetest retkedest XIII s. alguses räägib ka L ä t i H e n d r i k u kroonika. Nimelt käinud eestlased (resp. saarlased 1203. a.) 16 laevaga Taanis, kus nad põletanud ühe kiriku, võtnud inimesi vangi, laastanud maad ja viinud kirikukellad ära. Nii olid eestlased muutunud võim-saks teguriks Läänemerele.

Samal ajal kui eestlased olid Läänemerd vallutamas, jõudsid skandinaavlased otsusele, et eestlasi on võimalik taltsutada sõdades ja misjonitööd tehes. See uus taktika muutuski eestlastele ohtlikuks, kuid sakslaste kaudu, millest juttu tagapool.

Venelaste hädaoht. Eestlastel oli kokkupuuteid ka venelastega, kes soovisid luua kindlaid toetuspunkte Eestit läbivatele kaubateedele. Sihile võisid venelased jõuda ainult kindla pealetungi ja relvastatud jõudude abil. Nii tungibki Jaroslav 1030. a. Ugandisse „tšuudide“ vastu, vallutab praeguse Tartu kohal asetsenud eestlaste linnuse ja asutab sinna oma linna, nimetades selle Jurjeviks oma ristimisel saadud nime Juri järgi. Venelaste võim ei püsi siin kuigi kaua. Nende retked pealegi vaibuvad XI s. teisel poolel. Hiljemini venelaste retked küll korduvad, kuid nad ei muutu iseseisvatele eestlastele tõsiselt ohtlikuks.

3. Rahva töö.

Asustus. Meie kodumaa oli nooremal rauaajal kaugelt tihedamini asustatud kui eelnenud keskmisel rauaajal. Iseseisvuse aja lõpul võis siin leiduda umbes 150 000 elanikku. Võrreldes Eesti praegust elanikkude arvu noorema rauaaja omaga paistab viimane olevat küll väike, kuid oma aja kohta oli see küllalt suur. Selleaegse algelise põllunduskultuuri tõttu vajati mitu korda enam põllupinda teatava viljasaagi saamiseks kui praegu. Seepärast olid suuremalt osalt kõik põllunduseks ja karjanduseks soodsad maa-alad asustatud. Tühi oli vist kehva põllupinnaga Hiiumaa, samuti väiksemad rannikulähedased saared. Mandril olid elaniketa suuremad soised alad ja madalamad metsakohad, nagu rannapoolne Pärnumaa, Läänemaast Risti ja Noarootsi kihelkond ning põhjapoolne osa Kullamaast, Võrtsjärve äärsed metsa- ja soosalad Sakala ning Ugandi vahel ja mõningad soised alad Harju-Viru ja Harju-Järva piiril ja suur osa Alutagusest.

Ehitised ja külad. Rahva töö ja elu nooremal kiviajal Eestis on juba võrdlemisi arukalt ja mugavalt korraldatud. Juba eluhoonete kohta peab ütlema, et need pole halvemad keskaegseist taluhooneist Kesk-Euroopas. Endine uuraliaegne püstlattidest koonusekujuline koda leiab nüüd kasustamist ainult suveti kööginä. Elumajadeks on aga juba palkehitised hammastega kokkuliidetud nurkadega, nagu seda on tavaliselt praegugi vanemad hooned maal.

Elumaja koosnes tavaliselt kahest ruumist: toast ja köögist. Toas elati talvel — asetses ju siin kinnine ahi, milles isegi leiba võidi küpsetada. Akende aset täitsid väikesed palkide vahele tehtud avaused, nn. p a j a a k n a d, mida kerge oli lükandlauaga sulgeda. Põrand oli mullast või kivist. Toa kõrval asetses eesruumina koda, mida eluasemeks kasustati peamiselt suvel, sest teda ei saanud kütta. Katuse tehti laudadest, mis saadi puutüvesid kiiluga lõhki ajades,

nn. kisulaudadest. Arvatavasti tehti katus kahest laudade kor-
rast, mille vahele asetati mähtaid. Toa sisustise kohta on raske
midagi oletada, kaunis kindlasti leidusid seal pingid ja magamiseks
lavad. Eluhoonest lahus asetsesid talu saun, rehi, laut ja ait. Alles
orjaaegseis kitsais oludes liideti rehi elutoa külge ning viimase
külge omakorda sageli laut. Meieaegsete keldrite asemel tarvitati
vilja ning muu varanduse panipaiguks maa-aluseid koopauid, mis
eriti tulusad olid sõja korral. Muidugi ei olnud kõik talud ühtviisi
varustatud hoonetega: vaesemate peremeeste ja uudisasunikude
taludes oli vähem hooneid kui vanadel ja jõukatel peremeestel. Talud
ei asetsenud põllumaade keskel, vaid nende äärtel üksteise kõrval
nn. ridakülades.

Põllundus. Alepõllunduse kõrval võeti nooremal rauaajal enam
ja enam tarvitusele põlispõllundus, mis iseseisvuse aja viima-
seil sajandeil kujunes koguni valitsevaks põllundusviisiks. Alepõl-
lunduses võeti alemaalt (s. o. maalt, kust maha põletatud mets ja
võsa) 2—4 saaki ning jäeti siis maa 15—20 aastaks puhkama. Selle
aja jooksul kasvas alemaa uuesti täis võsa ja noort metsa ja nüüd
võidi siin uuesti alēt teha. Selline põllundusviis nõudis õige suuri
maa-alasid. Rahvaarvu tihenemisega külades oleksid pidanud küla ale-
maad muutuma väga suureks, nii suureks, et kauguse tõttu põllundus
oleks muutunud väga ebamugavaks. Seepärast hakati külalähedasi
alemaid enam ja enam tegema põlispõldudeks. Põlispõldudest oli pool
ikka vilja all, teine pool „puhkas“, oli söötis. Põlispõldude kõrval aga
ei loobunud alemaade kasustamisest külakonna ääremail ja metsas.

Küla põllud polnud üksiktalude võõrandamatuks pärisomandu-
seks, vaid kuulusid külakonnale ehk saraskonnale. Vastavalt
talude tööjõule jagati küla põllumaad ära kasustamiseks üksiktalude
vahel. Oli külal mitu suurt välja, siis sai iga talu endale põllulappe
kõigist väljust — seega hoiti ära eriti heade või halbade põldude
kuhjumine üksikute talude kätte. Pikemate vaheaegade, umbes 15—
20 aasta järel, võeti küla rahvakoosolekul küla ühiste kasustusalade
kuuluvus revideerimisele ning, kui üksikute talude tööjõud olid väga
muutunud, võeti ette mõningaid maa ümber jagamisi. Oma põlis-
põlde harisid talud üksikult, pidades ainult ühist väljakorda, et ühisel
söödil võiks süüa kogu küla kari. Alemaadel aga töötas kogu küla ühi-
selt, saadud saak jagati talude vahel vastavalt antud tööjõule.

Keskmiselt olid talud ühe adramaa suuruseõ. Alguses tähen-
das adramaa sellist maa-ala, mille harimiseks jätkus parajasti ühest
adrast. Hiljemini piiritleti adramaa suurust külviks vajaliku vilja
järgi: adramaaks võeti maa-ala, mis nõudis 6—8 tündrit seemevilja.

Põllutööriistadest tarvitati harkatru ja vannas- ehk seanina-
atru ning karuäket. Viimane tehti kõrvuti asetatud kuusepakku-

dest, mille vastu maad käivaile külgedele jäeti mõnekümne sentimeetri pikkuselt oksad külge. Aletegemisel kasustati hanejala nime- list kuusenotti, mille ühte otsa olid jäetud mõned oksakontsud. Muist põllutööriistust võiks mainida raudsirpe ja vikateid.

Teraviljust tunti otra, kaera, rukist, nisu. Kiudtaimist kasvatati lina kõrval ka kanepit ning koguti nõgeseid. Juurviljust tunti naereid. Reht peksti kõverate, ühest puust tehtud vartadega ring selle järel jahvatati terad käsikivil jahuks. Viimast rasket ja tüütut tööd toimetasid peamiselt naised ja orjad.

Karjandus. Põllutöö oli muutunud nooremal rauaajal pea-elatus- allikaks. Põllutöö kõrval harrastati igapäevse toidu kindlustamiseks aga ka karjandust, jahindust, kalastamist ja mesindust. Kasu kõrval pakkus tegelemine kodu- ja metsloomadega meie looduselähe- daile esivanemaile palju rõõmu ja huvi. Koduloomist kasvatati palju hobuseid ja veiseid. Esimesi tarvitati ainult töö-, söidu- ja veoloo- miks. Veiseid peeti piima ja liha pärast. Veo- ja tööloomiks härgi enne orduaega ei kasutatud. Väiksemaid koduloomist kasvatati sigu ja lambaid, kodulindudest kanu. Muidugi oli ka koer koduloomana tuttav.

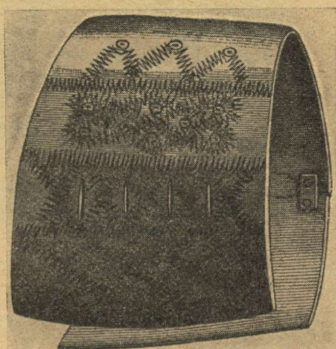
Jahindus, kalandus, mesindus olid enam kõrvalharrastusiks toi- duse hankimisel. Jahinduse tähtsus oli suur põlismetsade äärseis külades. Jahiriistust tarvitati vibu ja noolt (väiksemate karus- loomade tapmiseks tõmpnoolt, mis ei riku nahka), oda, mitmesugu- seid püüniseid ja salaauke. Karusnahad moodustasid hästimineva v ä l j a v e o k a u b a , metsloomade liha mängis tähtsat osa rahva toit- lustamisel, nagu kalasaadusedki. Kalastamine õitses muidugi ees- kätt suuremate vete ääres, kuid siingi enam kõrvaltööna. Õige levi- nud oli meil mesindus. Ei teata aga, kas mesilasi peeti kodus või hoolitseti nende eest metsades (nagu liivlaste alal), näit. suurendades puude õõnsusi, kuhu võiksid asuda mesilaste pered. Mesi oli meil tähtsaks magusaineks, vaha oli väga otsitud kaup kristlikus Euroopas, kus seda suuri hulgi kasutati kirikuküünalde valmis- tamiseks.

Käsitöö. Õige suurt tõusu osutab nooremal rauaajal meie kodu- käsitöö, eeskätt sepi s. Kuigi sepad omasid põlde nagu teisedki talu- pojad, oli sepatöö ometi neile sageli pea- ja mitte kõrvaltööks. Sepad muutusid oma erioskuste tõttu küla jõukamaiks ja tarvilikumaiks meesteks. Hiljemini sunnismisuse tekkides suutsid nad tihti seetõttu kauemini vabadena püsida kui muud taluperemehed. Sepad valmis- tasidööriistu, relvi ja ehteid. Metall nende jaoks saadi enamasti väljast, olgu toorelt või metallasjade näol, mis siin ümber tehti. On võimalik, et ka kodumaal soomullast sulatati rauda, mis sel ajal oli võrdlemisi kallis.

Nagu sepatöös, nii olid eestlased juba õige osavad ka pott-sepatöös. Tunti juba pottseparatast, mille abil valmistati kauneid savinõusid. Viimaseid kaunistas tavaliselt kaela ümber sisse surutud lainejoon.

Riidevalmistamiseski olid nooremal rauaajal eestlased õige vilunud. Riidet tehti villast, linast, kanepist ning nõgesekiududest. Värvimiseks tarvitati mitmesuguseid taimeriigi saadusi: koori, juuri, metsarohete jne.

Rõivastis ja ehted. Arheoloogilised leiud annavad õige tiheda pildi muistsete eestlaste ehteist, palju vähem teame aga nende rõivastisest, sest riie on kerge mädanema ning meie ajani on säilinud väga vähe rõivajäänuseid. Arvata-vasti kandsid naised varrukateta villast särki, mille peale tõmmati kotikujuline varrukateta rüü. Ülakeha ja käsi-värte kattena tarvitati veel piklikku rätkut ehk sõba. Mehed kandsid vististi eest kinnist, ainult kaelauguga vammust. Kas mehed püksid kandsid, on vaieldav — igatahes omasid nad aga mingisuguseid säärekatteid. Jalatsitena tarvitati niinest tehtud viiske ja mingisuguseid nahksaapaid, mille külge ratsanikud sõtta minnes kinnitasid kannused. Vammuse juurde kuulus meestel pronksnaastudega ilustatud nahk-vöö, mille rihma küljes kanti igasuguseid tarbeasju, nagu nuga, tulerauda, sõja korral mõõka jne. Peakatteks oli meestel vist mingi tuisukotitaoline att.

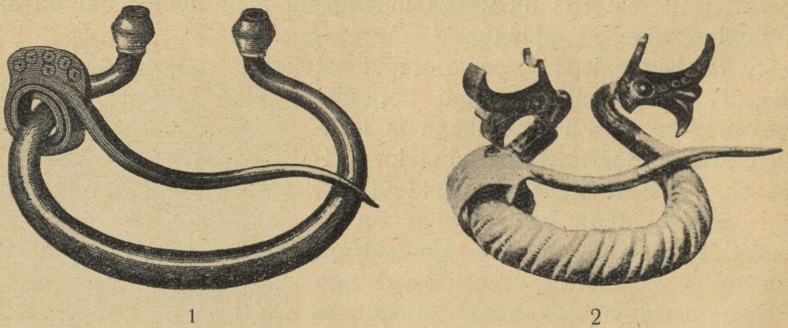

3. joonis. Hõbedast käevõru nooremal rauaajalt (Kaarma Eikla leid).

Nagu öeldud, olid mehevööd ilustatud pronksnaastudega. Ka muid ehteid, nagu käevõrusid ja sõlgi, kandsid mehed. Kuid kaugelt sagedamini ja suuremal hulgal tegid seda naised. Eriti iseloomustavaks ehteks eesti naisele nooremal rauaajal oli mitmest pronksketist koosnev rinnakee, mille otsad kinnitati hõbeplekiga kaetud keekandjate ja kaunipealiste ehtenõelte abil mõlema õla lähedusse. Vahel, kui kee oli väga pikk, kinnitati ta koguni keskelt rõiva külge, nii et ta kahes kaares rippus alla üle rinna. Naiste muist ehteist võiks mainida esmalt sõlgi, mis olid nii ehteks kui ka kinnitusvahendiks. Enamasti olid nad nooremal rauaajal hobuserauakujulised. Põrsis palju kanti kaelavõrusid, rahadest või helmedest kaela-keesid, sõrmuseid, eriti rohkesti aga käevõrusid. Viimaseid kanti

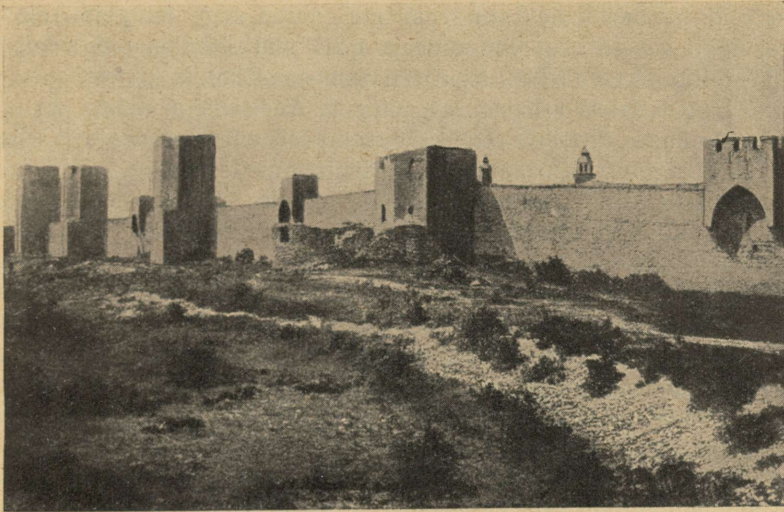
mõlemas käes, kokku kuni 14 tükki korraga, nagu paistab mõnest haudleiuist. Ehete algvormid on sageli omandatud võõrsilt, kuid varsti on nad Eestis ümber kujunenud vastavalt siinsele maitsele. Veel enam kui vormilt erinevad meie ehted kaunistisilt naaber-rahvaste omist. Eesti ornamentikale on iseloomustav geomeet-
riliste kujundite tarvitamine, looklevate taimornamentide vältimine. Kaunistised on tagasihoidlikud ja mahtsekad.

Ehete ainena tuleb iseseisvuse aja lõpul enam tarvitusele hõbe, välja tõrjudes pronksi. See nähtus osutab rahva jõukuse kasvule aina tihedamaks muutuvate kaubasidemete tõttu välismaadega.

4. joonis. Sõlgi nooremalt rauaajalt. 1 — Tarvastu Riuma, 2 — Kursi Saduküla.

Kaubandus. Meie kodumaa kuulus nooremal rauaajal nende suurte kaubateede piirkonda, mille kaudu toimus liiklemine Skandinaavia, Põhja-Saksa ning Ida-Euroopa vahel. Vanimaks viikingite kaubateeks oli nn. Volga tee, millel peatusime eespool. Teiseks suureks kaubateeks oli nn. Kreeka-Varjaagi tee, mis jällegi ühtis Volga teega Soome lahe kaudu, kuid siis ei suundunud itta, vaid piki Lovatit lõunasse Dnepri jõgikonda. Muidugi pääses Dnepri lähedale ka Väina jõe pidi üles sõites. Väina ja Neeva teede kõrval suundus aga itta ka väiksemaid teid, mis läbisid meie kodumaa. Pihkvasse minevad kaupmehed sõitsid tihti Koiva jõe mööda üles ning selle põhjapoolse käänu kohalt suundusid maisi Otepää kaudu Irboskasse. Samuti liiguti itta sõites Pärnu ja Navesti jõe pidi üles ning edasi Põltsamaa jõe või Raudna jõe ja Võrtsjärve pidi Suur-Emajõkke, kust kergesti pääseti juba Peipsi ning Pihkva järvele. Ka suure „Volga tee“ ja „Kreeka-Varjaagi tee“ kasutajad riivasid tihti meie kodumaad, oma teekonnal peatudes Saaremaal või Põhja-Eesti ranniku sadamais, näit. praeguse Tallinna või Kunda kohal. Muidugi astusid nad sealjuures

5. joonis. Vaade Visby vanale linnamüürile.

tihti kaubavahetuse eestlastega. Läbisõitvate kaupmeeste kõrval leidis teisigi, kelle reisisihiks oli otse Eesti.

Eestlased ei piirdunud ainult võõraste kaupmeeste vastuvõtuga omal maal, vaid erksamad rannaelanikud üritasid ise kaubasõite Skandinaaviasse ja Soome. Ka venelastega ja lõunanaabritega kauplesid eestlased otseselt. Kauplemist raskendas korralikkude teede puudumine, nagu mujalgi keskaegses Euroopas. Ainult talvel, kui külm sood kandvaks muutis, paranesid liiklemisolud.

Lääne-Ida vahelises kaubavahetuses mängisid IX s. algusest peale õige suurt osa Ida-Skandinaavia viikingid, kelle tähtsamaks kaubalinnaks oli Birka, hiljemini Sigtuna. Kuid viikingiaja lõpu poole hakkasid aina suuremat tähtsust omandama idakaubanduses skandinaavlastest ojamalased. Hiljem, XII s. lõpust peale, läheb juhtiv osa ojamalaste käest saksa kaupmeeste kätte, kes Ojamaad kasutavad ainult vahejaamana. „Saksa ühiskaupmehed“ asutavad Novgorodi oma püsiva kaubakontori. Ka eestlaste kaubanduslik aktiivsus tõusis vist iseseisvuse aja lõpul.

Muistne Eesti oli esijoones transiidimaa: Venemaale viidi siit lääneriikide kaupu, nagu metalle, riiet, soola, läände toodi idast karusnahku, vaha ja mett. Viimased artiklid olid ka tähtsaks väljaveoasadusiks Eestist. Eesti sepatöösadusi näib olevat eksporditud Soome. Sisse veeti meile metalle, ehteid ja relvi (kuigi viimaseid kül-

lalt valmistati ka koha peal), vatmalit (jämedat kalevit) ja soola. Kaudseid kaubasidemeid on eestlastel olnud õige kaugete rahvas- tega, nagu sellele osutavad rauaaja rahaleiud. Õige suurel arvul on Eestis leitud Araabia rahasid (umbes 4000) ja umbes niisama suurel hulgal Saksa rahasid. Bütsantsi ja Anglo-Saksi münte on meil liigelnud vähem. Araabia rahad on meil pärit enamasti IX ja X sajandist. XI s. alguses näib katkenud Araabia rahade sissevool, vist uute rändrahvaste asumise tõttu Lõuna-Venemaale, kes tõkestasid kaubavahetust lõunasse viivail veetel. Saksa raha on voolanud Eestisse enamasti iseseisvuse aja lõppsajandeil.

Raha väärtust hinnati meil kaaluks, kusjuures hõbeda kaaluühikuks tarvitati marka (umb. 214 grammi). Rahana ei liikunud meil ainult müntideks löödud hõbe, vaid igasugused hõbeasjad ja hõbedakangid. Sageli juhtus, et maksmisel puruks löödi münte või hõbeasju, et saavutada vajalikku täpsat kaalu. Käsiteldaval ajastul tarvitati maksuühikuna nagatit, mis osutub uuemate uurimiste põhjal (prof. J. Mark) Araabia hõberaha-ühikuks. Hõbeda kõrval kasustati maksuühikuina meil veel karusnahku: aluseks oli siin võetud oravanahk, millesse teisi nahku kindlaskujunenud kursi järgi ümber arvati.

Elava transiidi ja väljaveo, samuti sõjaretkede tagajärjel kuhjus eestlaste kätte nooremal rauaajal õige palju hõbedat. Muistse Eesti jõukusest annab kujutlust asjaolu, et vabadusvõitluse ajal Otepää ja Varbola linnused olla ostnud endid piiravate venelaste käest esimene 400, teine 700 marga puhta hõbedaga vabaks.

4. Ühiskondlik kord ja maakaitse.

Rahva ühiskondlik kihistus. Perekond. Kaugeltki mitte kõik Eesti elanikud ei saanud ühtviisi tulu maa majanduslikust õitsengust, oli siingi nooremal rauaajal rikkamaid ja vaesemaid. Majanduslikkude vahede kõrval tekkisid ka õiguslikud vahed. Mitte kõik elanikud ei omanud ühesuguseid õigusi ning võrdset tähtsust ühiskonnas.

Vaadates rahvastiku ühiskondlikku koostist, paistab kõigepealt silma terav vahe orjade ja vabade talupoegade vahel. Orjade arv oli eestlastel õige suur. Arvatavasti moodustasid nad vähemalt $\frac{1}{3}$ Eesti kogu rahvastikust. Orjad olid omandatud kas ostu teel või sõjaretkilt kaasa toodud vangidena. Sõjaretkede puhul oli kombeks vangistada eriti palju naisi ja lapsi. Üles kasvades pidid viimased kodunema aja jooksul oma uute elutingimustega ja ümber rahvustuma. Orjade olukord Eesti taludes polnud kaugeltki nii halb kui Vana-Roomas, kus ori kaotas peaaegu täiesti inimese tähenduse,

muutudes otsekui elutuks asjaks vabade inimeste käes. Vaba talu-
pojaskonna kõik liikmed ei omanud kaugeltki ühesuguseid õigusi.
Mõjuvaimat osa mängisid ühiskonnas rahvavanemad, tõelised
külade, kihelkondade ja maakondade juhid. Sageli olid nad jõukamad
muudest talupoegadest, omades eri maid väljaspool tavalisi küla-
põlde. Rahvavanemaile järgnesid oma tähtsusest perevanemad-
taluperemehed, kes juhtisid oma talu majapidamist ning omasid
suurt võimu nii oma perekonna kui ka laste perekondade suhtes.
Perekonnas kehtis isa sõna, naised ja lapsed käisid tema suhtes
peaaegu omandusmõiste alla. Laste ja naiste õiguslik seisund oli
nii siis kaunis vilets isaga või mehega võrreldes, nendega võidi
talitada õige meelevaldselt. Selleaegses Eestis esines nii mitmek-
kui ka ühenaisepidamist. Eriti sage oli mitmenaisepidamine
maa lääneosades, kus elanikud sagedailt röövretkilt tõid kaasa endile
naisi. Muidugi olenes naiste arv väga tunduvalt mehe varanduse
suurusest. Naisevõtmine toimus kas vägivaldse röövimisega, nn. tõm-
bamisega, ostmisega naise vanemalt või naisekoju kodu-
väiks minemisega.

Külakond, kihelkond, maakond. Kõige kitsama administratiivse
terviku vanas Eestis moodustas küla, mille elanikest tavaliselt
suur osa kuulus ühte ja samasse sugukonda. Oli rida küsimusi, mil-
lest oli huvitatud kogu küla: näiteks põldude jagamine, alemaadelt
või heinamaalt saadud saagi jaotamine, nõupidamine ühiste põl-
dude laiendamise asjus jm. Nende küsimuste lahendamiseks tuli arva-
tavasti kokku küla perevanemate koosolek. Külavanemate, nagu
teistegi muistsete vanemate kohta pole teada, kas nad valiti teatava
aja järel ametisse, saavutasid selle pärimise teel või tõusid kõrgele
kohale oma jõukuse ja võimsuse (perekonnasidemed, palju orje) tõttu.

Endakaitseks vaenlaste vastu ning rüüsteretkede korraldamiseks
nende juurde ei jätkunud üksikute külade jõust, seepärast liitusid nad
omavahel sõjalisiks ja administratiivühikuiks — kihelkonniks.
Ühe kihelkonna mehed esinesid sõjas omaette lahingurühmadena, iga
kihelkond hoolitses oma ala kaitse eest, ehitades endale linnuse
või muu peljupaiga. Viimasest tööst pidid ühel viisil kõik külad osa
võtma. Samuti maksid kihelkonna elanikud vajaduse korral ühiselt
sõjamaakse, andsid pantvange ning vastutasid vaenlasega tehtud
lepingute pidamise eest. Ka igasuguste küladevaheliste majanduslik-
kude tüliküsimuste lahendamisel oli vaja kihelkondlikku keskkorral-
dust, näit. tagamaade või kalastusvete jagamisel.

Kihelkonna eesotsas seisid jällegi vanemad, kelle lähemaks
iseloomustamiseks meil puuduvad andmed. Kihelkonna vanemate kõr-
val mängis tähtsat osa kihelkonna asjade juhtimisel „maja“ nimeline

rahvakoosolek. Vaieldav on, kas selleks kogunesid perevanemad kõigist küladest või ainult külavanemad.

Mitmed kihelkonnad ühinesid maakondadeks, eriti iseseisvuse aja lõpul, kui asustus tihenes, rohkenes läbikäimine ning sagesid laiaulatuslikumad sõjalised üritused.

Maakonnad teotsesid tervikuina peamiselt sõja ajal, rahu ajal oli maakondlik side nõrk. On küsitav, kas maakonnal oligi püsivaid vanemaid (või vanemat) või valiti need ainult sõja korraks.

Maakonnad kujunesid välja enamasti looduslike piiride armust. Kihelkonnad, mille vahel oli suuri soid või suurem järv, jäid üksteisele võõramaks kui naaberkihelkonnad, kus puudusid sellised läbikäimise takistused. Suuremad maakonnad olid Saaremaa, Läänemaa, Reevele (praegune Põhja-Harju), Harjumaa (praegune Lõuna-Harju), Järvamaa, Virumaa, Sakala, Ugandi (Tartumaa lõuna pool Emajõe ja Võrumaa). Väiksemaist maakonnist olgu nimetatud Soontagana Läänemaa lõunarajal, Alempois Järvamaa kaguosas (umbes Türi kihelkond), Nurmekunde — Paala jõe ümbruses Sakalast põhja poole, Moha ja Vaiga Suur-Emajõest põhja poole.

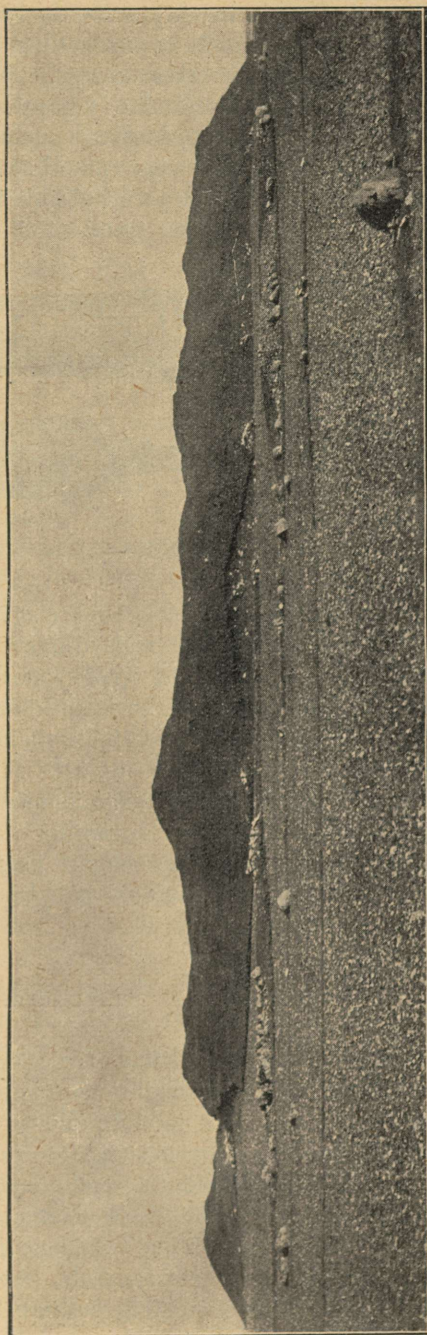
Eestis peeti küll maakondade omavahelisi koosolekuid (Põhja-Eestis Raikkülas vist iga aasta), kuid kindlat keskkorraldusega Eesti riiki siiski ei tekkinud iseseisvuse aja lõpuks. Seks oli mitmesuguseid põhjusi, näit. asustuse lünklikkus, keele murde ja hõimuvahed ja sundiva tarviduse puudumine. Maakondade vahel valitses aga siiski suur ühistunne, mis eriti selgesti ilmnis suurema sõja korral mõne võõra rahvaga, eriti kaunilt esivanemate vabadusvõitluses.

Maakaitse. Nagu öeldud, oli kihelkondade üheks tähtsamaks ülesandeks maakaitse korraldamine. Kuni vabadusvõitluseni sakslastega tuli eestlasil kaitseda end peaaegu ainult röövretkede, mitte vallutusretkede vastu. Saagiahneid skandinaavlasti, venelasi ja leedulasi ei võlunud eriti meie maa looduslikud võimalused, nad ei soovinud vallutada maad, et siia ise elama asuda, kuid meeeldi tulid nad siia riisuma. Kogu piiri kaitsemiseks ei jätkunud selleaegse vähese rahvaarvu tõttu mehi. Seepärast võisid vaenlaste kiiresti liikuvad salgad enamasti kergesti tungida sisemaale. Üksikuil kihelkonnil oli raske astuda lahingus vastu ootamatuile vaenlasile, kaugevalt suurema maleva kokkukogumine nõudis aga aega. Seepärast oli ainsaks targaks sammuks esialgu pelgu minna, kuni koguneb abivägi teistest kihelkondadest või rüüstajad ise maalt lahkuvad. Vaenlaste eest põgeneti küll linnustesse, küll maa-aluseisse koobastesse, küll metsatihnikuisse ja soosaartele.

Muistsed Eesti linnused olid kas kunstlikult ehitatud valllinnad (eriti Loode-Eestis, kus maapind tasane) või mägilinnad

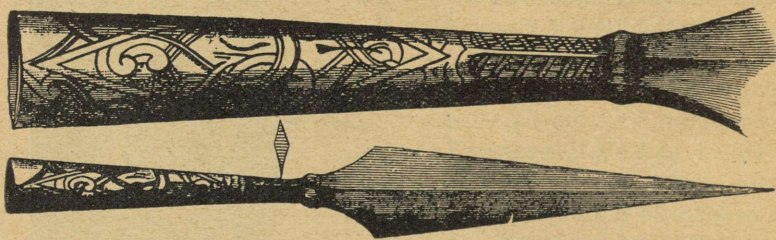
(mille loomisel kasutati looduslikku küngast või kõrgendikku). Vall-linnad on nõudnud määratu suurt tööd nende ehitajailt, sest materjal kantsiks vajaliku kõrge ma koha ja teda ümbritsevate vallide ehitamiseks tuli kaugelt kokku vedada. Vall-linnad ehk maalinnad, nagu hüüab neid rahvas, on kõik õige suured. Silmapaistvamad neist on Varbola maalinn Harju- ja Valjala Saaremaal. Mägilinnade keskel võib omakorda eraldada mitut tüüpi. Lihtlinnamäed on moodustatud üksikuist, kesk tasandikku seisvaist mäekünkaist; neemik-linnad on kujundatud mäeseljandikkude järskudest otstest, mis kraavi ja valliga eraldatud muust seljandikust; nn. kalevisäng on kindlustis, mis loodud kesk seljandikku, teda mõlemalt poolt eraldades kraavi ja valliga. Peale valli olid linnused tavaliselt kaitstud pihtaedadega.

Et rüüsteretkele tulnud vaenlased harilikult ei soovinud asuda kantsi hädaohtlikule ründamisele ning halvemal juhul mõnepäevase piiramisega leppisid, sageli sedagi ei teinud, siis polnud linnused veel kohastatud kauemaagseks vastupanuks. Tihti puudus neis isegi kaev joogivee hankimiseks.

6. joonis. Muhu linnuse üldvaade.

Relvad. Vaenlaste rüüsteretkede läbi tekkinud kahju püüti tavaliselt heaks teha samuti ootamatute ja kiirete retkedega võõraste alale. Eestlaste relvastis neil sõjakäigel oli õige mitmekesine. Võrdlemisi nõrk oli nende kaitserelvastis. Omati küll puukilpe ja nahkkiivreid, kuid rõngassärgid kuulusid harulduste hulka, mida võisid endale hankida ainult väga rikkad sõdurid. Neid toodi ka röövretkedelt kaasa. Ründerelvade hulk oli õige suur ja hea. Kaugvõitluse relvadest tarvitati vibu ja nooli, võib-olla ka ambu, lingu, kergeid

7. joonis. Odaots nooremast rauaajast. Paju leid kihelkonnast.

viskodasid ja visknuie. Viskemasinate kasustamisest on andmeid vähemalt saarlaste merivõitluste puhul. Lähisvõitluse relviks olid piik, mõök (sageli kahe teraga), nui (teravate raudkisudega), sõjakiirves ehk tapper, ning vahel isegi vikatid ja sirbid.

Merisõja tähtsamaiks võitlusvahendeiks ja võtteiks olid peale viskemasinate veel tuleparved, sadamate ja jõesuudmete sulgemine (kastide, kivide, vanade paatidega), vastase laeva konkisudega ligitõmbamine, laevastiku kaheks jagamine, et mõlemalt poolt vaenlast rünnata, ja raskuste asetamine laevade ahtrisse, mille tõttu laevade võõrid tõusid kõrgemale, võimaldades seega vaenlast paremini tabada.

5. Usund.

Animistlik loodusekäsitlus. Meie esivanemate usku iseloomustas esijoones härras ja aupaklik suhtumine maisesse loodusse. Vanad eestlased uskusid kogu looduse olevat hingestatud. Sellist maailma-vaadet nimetatakse animismiks (ladina keele sõnast „anima“—hing). Kõik esemed olid tulvil elujõudu muistsete eestlaste arvates, nii puud, muld kui ka kivid, kõnelemata loomadest. Elusaina omasid nad tundeid ja mõtteid ning võisid nii ja teisiti teotseda. Nagu teiste inimestega, nii võidi esivanemate arvates astuda läbikäimisse ka muude looduseesemetega ning surnute hingedega. Eriti hästi oskasid

seada üksikud „teadjad“, nõiad ehk targad. Loodusejõude sõbralikult koheldes, neile ohvreid tuues võis loota nende heatahtlust. Inimese ja looduse vahel valitses põhimõte: „Ma annan, et sa mulle annaksid.“ Loodusse suhtuti väga südamliselt ja sõbralikult. Jahile minnes ter- vitas muistne eestlane metsa aupaklikult ning hiljem jättis tänusõna- dega jumalaga. Isegi tapetud karult palus ta andeks selle surma. Loo- dusega sidus inimest suur ühtekuuluvuse tunne, looduse ande kasustati küll, kuid teda ei püütud liialt ekspluateerida rikastumise otstarbel.

Haldjad. Õige vanul ajal ei kujutelnud muistsed eestlased looduse hingi inimeste kujul, kuid umbes Kristuse sündimise paiku hakkas siin pööre tekkima. Germaanlaste mõjul hakati enam ja enam mõt- lema neid inimeste sarnasena ning germaanlasilt laenati ka sõna „hald- jas“ loodusehingede tähistamiseks. Mida tähtsamale kohale tõusis rahva elus põllutöö, seda enam hakati taotlema just nende haldjate poolehoidu, kellest olenes viljasaak. Erilise tähtsuse omandasid vilja- haldjas Peko, äikesevihma haldjas Pikker, Kõu ehk Taara, samuti ka taevahaldjas Jumal. Mida enam ihati õnnistust põllule ja karjale, seda hoolsamini teeniti haldjaid, seda keerukamaks muutusid lõikus- kombed. Viimaseist põllule jäänud kõrtest moodustati näit. lõikuse puhul Peko vihk, mida hoolega hoiti ületalve. Sellega taheti otsekui alal hoida vilja sigivust ja elujõudu järgneva suve jaoks. Haldjaile toodi ohvreid põllupeenrail ja aianurkades või metsas mõnel mätaal või kivihunnikul. Allikate, jõgede ja järvede haldjaile heideti ohvriannid vette. Viimasel juhul oli kombeks ohverdada selliseid asju, mis vet- t ei reosta, näit. metallehteid ja raha. Arvatavasti ohverdati hald- jaile näoga ida poole pöördunult, surnute hingedele aga läände vaadates.

Surnute hinged olid niisama suure, kui mitte suurema austuse osalised kui haldjad. Surm ei tähendanud muistsele eestlasele koguni terve inimisiku lõppu. Haiguses tungisid inimesele kallale võõrad kurjad jõud („jooksja“, „painaja“, „tällaja“) ning surm tähendas ini- mese hingejõu allajäämist võitluses nende võõraste jõududega. Kuid surmas ei muutunud inimhing veel täiesti olematuks, ta ainult muu- tus kõrgemaks, ja tema senine tihe side ihuga katkes. Kuid ka ihust vabanenud hing elas enamasti truult oma kōduneva keha läheduses, olgu siis tema juures hauas või haua juures hiies.

Matmiskombed olid meil nooremal rauaajal väga mitmesugused. Mõnel pool maeti surnud põletatult, teisel põletamata. Esimene mat- misviis oli siiski levinum. Tule abil loodeti surnu hinge puhastada võõraist, haigust tekitanud jõududest. Laibad maeti kas maa peale või maa alla. Kord laoti nende peale nelinurksed kivivared, teisel kuhjati ümmargused liivast ja mullast kääpad. Kääpaid tarvitati eriti

8. joonis. Noorema rauaaja kivikalme Laiuse Kõolas.

Kagu-Eestis. Matusespaigad asetsesid ikka kuival alal, sageli mäenõlvakuil, kust avardusid kaunid vaated.

Arvati, et ka surnu hing vajab toitu, rõivastist ja tarberiiistu nagu elavgi inimene. Seepärast anti surnule hauda kaasa mitmesuguseid panuseid. Toitu võisid surnud saada samuti hingede ajal kodu käies. Muistsed eestlased uskusid nimelt, et hilissügisel looduse suremise ajal hinged lahkuvad oma tavalisist asukohist ning rändavad öösiti suuri hulgi ringi. Sealjuures ei unustanud nad külastada oma omakseid. Viimased pidid surnuid hästi vastu võtma. Neile kaeti laud paremate roogadega, õhtul kutsus peremees neile ust avades neid sööma ning palus alandlikult leppida. Muulgi ajal ei unustatud kodus täiesti surnuid. Läbi aasta peeti meeles perekonna esiisa „kulli“ ehk „ukut“, pannes talle aeg-ajalt ande uku- ehk kollivakka laudile või aita. Perekonna esiisa hing oli seega ühtlasi talu hingeks, majahaldjaks. Ka mõnel muul juhul segunesid hinged ja haldjad üksteisega. Nii võis metsa või vette hukkunud hing liituda vastava metsa või veekogu haldjaga.

Hiied. Ohverdamine ja hingede tahte küsitlemine. Kuigi vahel ka kodus toodi ande surnuile, jäi tähtsamaks ohverduspaigaks ometi matusespaik, kivivare või hiis, kus asetsesid surnute hauad. Hiied olid eraldatud pühad kohad, mõne metsasalu või üksiku toreda hiiepuuga. Hiide ei lastud loomi, siin ei tohtinud raiuda puid, korjata risu ega marju — kõik kuulus siin surnuile ning oli küllastatud võõraist salapäraseist jõududest, mis võisid nakatada haigust. Hiies kasvasid surnute hingepuud, mida ehiti paelte, riiete, loomaluudega jne. Tavaliselt olid hingepuudeks okaspuud, kes oma igavese haljusega otsekuu juhtisid mõtteid hinge surematusele. Ka asusid hiites puust voolitud esivanemate kujud. Surnuile toodi siin mitmesuguseid ohvreid, küll

toitu ja jooki, küll rõivaid, ehteid ja raha. Eriti tähtsail juhtumeil anti hingedele vereohvreid, tapeti loomi või isegi inimesi. Inimohvriks olid peamiselt sõjavangid, aga vahel muudki inimesed, keda arvati olevat pahandanud hingi või haldjaid. Nii tahtsid eestlased ohverdada üht katoliku munka kord päikesevarjutuse ajal, uskudes, et päike tema süü läbi pimedaks muutub. Mahavalatud vere näol omandasid surnud tapetud loomade elujõu, mida peeti suuremaks viljaohvreis peituvast elujõust. Liha sõid aga ohverdajad ise.

Ohverdamisel ei taoteldud ainult hingede poolehoidu, vaid püüti teada saada nende tahtet ning arvamisi. Langesid tapetavad ohvriloomad paremale, siis pooldasid hinged või haldjad teatavat üritust, langesid nad vasemale, siis olid selle vastu. Veel põlisemaks soome soo kombeks hingede ja haldjate tahte määramisel oli nõidade nn. lõvesse langemine. Teatavaid liigutusi monotoonselt korrates või mõnel muul teel kaotas nõid meelemärkuse, tema hing lahkus kehast, nagu usuti, ning võis ühendusse astuda salapärase jõududega ning neid küsitella.

Eestlaste vabadusvõitlus.

I. Ristiusk tungib Eestisse.

1. Eestlaste ristiusustamise esimesed katsed.

Misjonitöö põhjused. Nagu teame, olid eestlased oma muistse iseseisvusaja viimastel sajanditel väga kardetavad vaenlased oma lähematele naabritele kui ka kaugematele Läänemere rannikute rahvastele. Üritasid nad ju tihti võidukalt sõjaretki küll maad, küll merd mööda. Skandinaavlaste relvade jõust ei jätkunud koguni mitmesuguste soome sugu laevurite heidutamiseks, nende taltsutamiseks tuli otsida veel teissuguseid vahendeid. Kohane abinõu paganate uhkuse ja sõjakuse murdmiseks paistis olevat ristiusk, sest tema vastuvõtmisega olid vaibunud rootsi viikingite röövretked. Seepärast ihati Skandinaavia riiges puhtilmlikel põhjusil eestlaste ristiusku pöördumist. Riigivõim leidis siin endale hea sõbra katoliku kirikus, kes pidas oma vaimseks kohuseks jutlustada paganaile kristlikku usku ja kõlblust, et päästa nende hingi igavesest hukatusest.

Breemeni ja Lundi peapiiskopkond misjonitöö korraldajana (XI s. keskpaiku). Esimesed misjonitöö katsed eestlaste juures, niipalju kui teada, lähtusid Breemeni peapiiskopkonnast, mida XI s. keskpaiku

juhtis algatusvõimne Adalbert. Ta kavatses luua rea uusi piiskopkondi ning neile toetudes kuulutada oma peapiiskopkonna paavstist sõltumatuks Põhja maade patriarhaadiks. Adalberti poolt määrati piiskopiks eestlaste ja kurelaste jaoks munk Hiltuin, piiskopinimega Johannes, kes katsetas siin kaks aastat (1062—64), kuid nähes oma töö tagajärjetust loobus peagi ametist. Käsikäes Breemeni peapiiskopiga teotses samaaegne Taani kuningas Sven Estridipoeg, kelle toetusel olevat ehitatud üks kirik „Churlandi“. On väga vaieldav, kas siin on juttu kurelaste alast või Saaremaast (Kuressaar). Kiriku hilisemast saatusest ei tea me midagi.

Breemeni peapiiskopkonna (hiljemini Hamburg-Breemeni) kõrval hakkas Läänemere idarannikul paganate ristiusustamisele mõtlema ka XII s. alguses asutatud Lundi peapiiskopkond. 1165. a. pühitses Lundi peapiiskop benediktiini munga Fulco Prantsusmaalt „eestlaste piiskopiks“. Ligi viisteist aastat töötas Fulco eestlaste juures, välja arvatud mõned pikemad vaheajad, mis ta tööst kurnatuna veetis oma kodumaal. Tema abilisenä mainitakse eesti munk Nikolaust. Viimane on esimene ristiusuline eestlane, kelle nime teatakse. Piiskop Fulc'o'l ei õnnestunud luua jäädavast kogudust. Pärast Fulcot ei kuule me kauemat aega „eestlaste piiskopi“ nimetust. Üksikuil sõjaretkedel, mida taanlased korraldasid eestlaste vastu, näib olevat sõduritega kaasas olnud ristiusu preestrid. Pole aga teada, kas neil õnnestus misjonitöö tegemine eestlaste seas. Igatahes ei võinud viimane anda püsivaid tulemusi, samuti kui mõned venelaste katsed eestlasi ristiusustada.

2. Sakslaste tung itta.

Põhjus. Misjonitöö Balti mere idarannikul muutus pidevaks ja tagajärjekaks alles siis, kui seda hakkas kandma sakslaste tung itta. Nagu teada, oli sakslaste poolt varasel keskajal asustatud maa-ala palju väiksem kui praegu. Sakslaste itta liikumise põhjust oli tähtsaim maa vahesus. Saksa talupoegade arv kasvas kiiremini kui nende põllukultuuriline tase. Seetõttu jäid elamisvõimalused läänes kitsaks ning sakslased püüsid asuda ida poole slaavlaste hõredalt asustatud aladele. Uude elukohta asudes omandasid sakslased palju suuremaid kohti ning nende kohustused mõisnikkude vastu olid seal tunduvalt väiksemad. Talupoegade kannul tulid ka saksa kaupmehed, kes olid huvitatud turu laienemisest ja uutest kaubitsemisvõimalustest. Paganlike maade vallutamist ihkas ka katoliku kirik, kes tahtis aina suuremaid inimhulki päästa ristiusule. Uute maade võitmisest olid oluliselt huvitatud ka sõjahimulised rüütlid, kes ihkasid

uusi lääne, ja vürstid, kes tahtsid suurendada oma võimu. Ka slaavi vürstid olid huvitatud oma võimu suurendamisest ega takistanud saksa talupoegade asumist oma aladele, mis olid asustatud hõredalt. Ka oli tihedam asustamine tulus sissetulekute seisukohalt. Saksa keisrid, kellelt oleks võinud ka oodata huvi idaalade vallutamise vastu, ei teinud tegemist selle küsimusega — seevastu olid nende võimupüüded suunatud lõunasse, Itaaliasse.

Itta tungimine mandri ja mere kaudu. Juba Otto I ajal X sajandil vallutasid sakslased slaavlaste maa Elbe ja Oderi vahel ning jagasid kahte marki, millest hiljem tähtsamaks muutus Brandenburg kui üks saksa ekspansiooni peateostajaid. XI sajandil elustus uuesti sakslaste tung itta. Sakslaste edasinihkumisega käisid kaasas mõningad sõjaretked, mida juhtisid võimsad Põhja-Saksa vürstid, nagu Brandenburgi Albrecht ja Saksa Heinrich Lõvi. XII ja XIII sajandil võideti slaavlastelt Holsteini idaosa ja Mecklenburgi läänepoolsed maad ja saksastati rahulikult teel Mecklenburgi ülejäänud osa ning Pommer. Kuid veel kaugemale kui saksa vürstide sõjaline jõud ulatusid paljud väljarändajad, kes asusid Posenisse, Sileesiasse ja Lõuna-Preisimaale, mis allusid veel slaavlastele. Aladel, kuhu siirdus saksa element, kujunesid alul segaasustused, mille elanikud aegade kestel äärelt kult saksastusid.

XII s. neljakümnendail aastail oli sakslaste kolonisatsioon mandri kaudu jõudnud Läänemere äärde. Siin asutati 1143. a. Lübecki linn, kust sakslased hakkasid levima ka Balti mere idarannikule. Saksa talupojad võõristasid merd ning seepärast ei etendanud nad mingit osa üle mere suunatud ekspansioonis. Seda enam aga meelitas meri kaupmehi. Viimased ei piirdunud enam Visby külastamisega ning seal kaupade ostmisega, mida toonud eestlased, kurelased ja skandinaavlased Balti mere idarannikult ja Venemaalt, vaid nad ilmusid juba ise Läänemere idarannikule. XII sajandi kuuekümnendail aastail hakkasid saksa kaupmehed aina sagedamini külastama Väina suuet ning peatuma seal. Alguses tekkis kokkupõrkeid liivlaste ja võõraste kaupmeeste vahel, kuid peagi hakkas pärismaalasi veetlema kauplemine sakslastega, kelle laevad olid täis mitmesuguseid huvitavaid kaupu. Võõrastega tehti varsti tururahu, et nad segamatult võiksid kaubelda.

Igal kevadel, kui meri jääst vabanes, purjetasid nüüd saksa kaupmehed Visby kaudu Väina suudmesse. Suve läbi vahetasid sakslased siin kaupu ning sügise alguses purjetasid tagasi kodumaale, enne kui tormine aastaeg saabus, mis meresõidu väga hädaohtlikuks tegi. Mõnikord jäid kaupmehed, kui olud lubasid, ka talvitama.

3. Pideva misjonitöö algus Liivimaal.

Piiskop Meinhardi isik. Samal ajal kui kaubanduslikud sidemed Liivimaa ja Saksamaa vahel tihenesid, alustas Breemeni peapiiskopkond pidevamat misjonitööd liivlaste juures. Umbes 80-ndate aastate alguses XII s. saabus Väina liivlaste juurde jumalasõna kuulutama munk Meinhard. Olles juba vana, halli peaga mees, jättis ta maha preestrikoha ühes Augustinuse mungaordu kloostri Holsteinis ning sõitis saksa kaupmeestega vähetuntud ja salapärasele paganate maale. Võrreldes järgnevate piiskopidega Liivimaal oli Meinhard vähem sõdur ja rohkem rahulik misjonär.

Rahulik misjonitöö ning liivlaste suhtumine sellesse. Polotski vürstilt Vladimirlt, kellele osa liivlasi makse maksis, hankis Meinhard endale loa misjonitööks. Üksküla külas, mitte kaugel sakslaste kaubapunktist, hakkas ta jutlustama ristiusku. Üksikute liivlaste juures oligi tal misjonitööga õnne — nad lasksid endid ristida. Vastrititute ja sakslaste abiga ehitas munk Meinhard 1184. a. Ükskülasse puukirikku, kus ta võis korrapäraselt jumalateenistusi pidada. Meinhard ostis isegi maid, sest tal oli võrdlemisi palju võõrast kapitali kasutada.

Loodust ja maise elu rõõme halvakspanev keskaegne ristiusk oli oma sisult väga võõras liivlastele, kellele loodus oma haldjate ja muude vaimudega tundus lähedane ja püha. Ei tundnud liivlased nagu muistsed eestlasedki sellist teravat vahet heade ja kurjade vaimude vahel nagu ristiusk. Kui alguses siiski paljud liivlased lasksid end ristida, jäi neile ristiusu sügavam sisu ometi mõistmata. Nad arvasid, et ristiusuliste jumal on mingi jumalus teiste arvukate haldjate ja vaimude kõrval ning heade suhete loomine temaga ei või teha midagi halba. Teadmatuse kõrval soodustavad puhtpraktilised kaalutlused ristiusu levimist. Mõni haige, keda kohalikud maatargad aidata ei suutnud, laskis end viimases hädas ravida preestrite poolt ning ristida, lootes abi ristiusu jumalalt. Kui ta juhtus tervistuma, siis pidas ta seda loomulikult ristiusu jumala teeneks.

Leedulaste rüüsteretkede eest' varju leidmiseks lubas Meinhard ehitada liivlastele tugeva kivikantsi Ükskülasse, kui liivlased laseksid endid ristida. Liivlased olid tingimusega nõus: mõned liivlased võtsid kohe vastu ristiusu, teised lubasid endid pärast kantsi valmisaamist ristida lasta. Meinhard kutsus nüüd Ojamaalt ehitusmeistreid, kes 1185. a. suvel rajasid Ükskülas kivikindluse. Järgmise aasta suvel ehitas Meinhard samal tingimusel kantsi ka

Holmi saarele. Kantsid, mille sidematerjalina tarvitati liivlastele tundmatu lupja, kujunesid õige tugevaiks. Ilma tulemusteta üritasid semgallid retke Üksküla kantsi vastu ning püüdsid teda laevakõitega Väina jõkke tõmmata.

Vaatamata Meinhardi poolt muretsetud kantside tugevusele ei mõelnudki kõik liivlased end ristida lasta, isegi suure osa neist, kes varem oli ristitud, taganesid ristiusust. Vaheajal oli ärksamaile liivlasile selgunud, et ristiusk ei salli oma jumala kõrval teisi ning nõuab esiisade usundi täielist hülgamist. Selline nõue tekitas loomulikult suure meelepaha seniste maatarcade keskel ning liivlastel tekkis hirm, et ristiusu vastuvõtmisega nad pahandavad muid loodusvaimseid ning jäävad ilma nende kaitsest. Ristiusu vastuvõtmisega kardeti küll katku, küll vihma, küll üleujutuste kahju. Kui Toreidas ühel aastal liigvesi ujutas üle liivlaste põllud, jättis aga rikkumata Meinhardi kaastöölise tsistertsilase Theodorichi omad, siis võtsid liivlased ta kinni ning kavatsesid tuua ta oma jumalaile lepitusohvriks. Theodorich pääses ainult seetõttu, et hobune, kelle selga ta pandi jumalate tahte teadasaamiseks, astus korduvalt „elujalaga“ üle mahapandud oda.

Kui Theodorichi põldudel vilid paremini kasvas, siis on see osalt seletatav asjaoluga, et tema põllukultuur oli intensiivsem ja prantsuseilmeline, mida harrastasid tsistertsilased.

1186. a. pühitseti Meinhard Breemeni peapiiskopi poolt Üksküla piiskopiks. Üksküla kirik sai nüüd toomkirikuks ning tema juurde asutati toomkapiitel Augustinuse ordu munkadest. Kuid misjonitöö ei tahtnud muutuda edukamaks. 1191. a. paiku ristiti vist Theodorichi poolt Toreidas liivlaste vanem Kaupo, kuid seegi samm ei meelitanud teisi liivlasi järeletegemisele.

Meinhard üritab ristiretke. Nähes, et liivlasi on rahulisel teel võimatu pöörata ristiusku, otsustas Meinhard kasutada sõjalise jõu abi. Ristisõitjate hankimiseks kavatses ta koos saksa kaupmeestega Ojamaale sõita. Kuid liivlased, kes piiskopi ärasõidust halba kartsid, lubasid jälle ristiusu vastu võtta ning meelitasid piiskoppi kohale jääma. Meinhard loobuski sõidust, jäi maha ärapurjetavate kaupmeeste laevadest, kuid jällegi ei mõelnud liivlased oma lubaduse täitmisele. Meinhard mõtles nüüd minna Eestimaale seal talvitavate saksa kaupmeeste juurde, et nendega koos Ojamaale sõita, kuid sellestki mõttest loobus ta kuuldes, et liivlased teda metsades varitsevat. Lõpuks õnnestus tal salaja Rooma saata oma abilist Theodorichi. Theodorichi aruande misjonitöö seisukorrast ära kuulnud, kuulutas paavst 1193. a. välja ristisõja liivlaste vastu, töötades osavõtjatele pattude andeksandmist. Ristisõjast võttis osa hulk saks-

lasi ja ojamaalasi ning ka osalt rootslasi. See ristisõda ei andnud aga mingisuguseid tagajärgi.

Vahepeal oli üle seitsmekümne aasta vana piiskop Meinhard langenud haigeveodisse. Ta suri 1194. a. Enne seda ta oli lasknud töötada surivoodi ümber kogunenud Liivi vanemaid sõnakuulmist järgmisele piiskopile.

Piiskop Berthold (1196—1198). Meinhardi järglaseks nimetas Breemeni peapiiskop ühe tsistertslaste kloostris (Loccum) abti Hannoverist — vend Bertholdi, kellel tekkisid arusaamatused liivlastega. Ta lahkus salaja Liivimaalt, kuid ilmus varsti (1198) uuesti ühes ristisõdijatega. Viimased võitsid küll lahingu, kuid kaotasid lahingus Bertholdi. Ära kasustades võitu ristsid preestrid järgmisel päeval Holmis 50 ja Ükskülas 100 inimest ning panid neile peale maksu kiriku heaks.

Vaevalt oli tuul kandnud üle silmapiiri ristisõitjate laevad, kui liivlased oma „ristimise maha pesid“, esmalt saunades, siis Väina jões, et teda sakslastele Ojamaale järele saata. Varsti kihutasid liivlased surma ähvardusel minema endi juurest ka ristiusu preestrid.

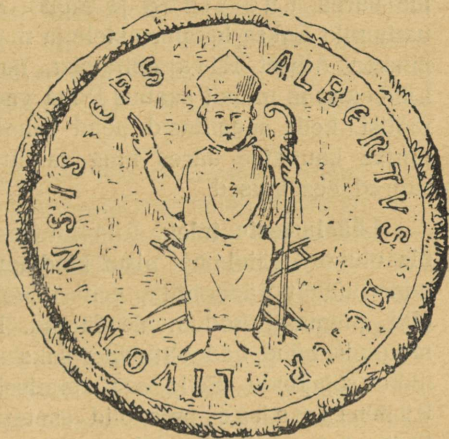
4. Piiskop Alberti (1199—1229) eeltööd maa vallutamiseks ja kristianiseerimiseks.

Alberti isik. Pärast Bertholdi surma määras Breemeni peapiiskop oma toompraosti Alberti uueks piiskopiks Liivimaale. See valik oli sakslaste ja ristiusu seisukohalt kõigiti õnnelik. Albert oli mees parimais eluaastais, kel jätkus küllalt energiat ja tarkust oma raskete ülesannete jaoks. Väsimata organiseerija ja oskas ta ühendada paganate vastu kõiki nende ristiusustamisest huvitatud jõude, osava diplomaadina mõistis ta ära kasustada paganate omavahelisi vastuolusid, talitades põhimõtte järgi: „Jaga ja valitse“, andeka strateegilise kaalutlejana mõistis ta mõjustada maa alistamise käiku.

Vahetõde Breemeni peapiiskopiga. Endist viisi ihkasid nüüdki Breemeni peapiiskopid luua endile suurt ja võimsat piiskopkonda, kuigi neil pärast Lundi ja Upsala peapiiskopkonna asutamist polnud lootusi Põhjamaade patriarhaadi loomiseks. Albert võttis tänulikult vastu Breemeni peapiiskopi toetuse, kuid salaja mõtles ta juba Liivimaale tülles täiesti iseseisva piiskopkonna loomisest siin, mis sõltuks ainult paavstist. Rooma kuuria pooldas selliseid plaane. Seal mõisteti, et ei tohi lasta Breemeni piiskopkonda muutuda liiga võimsaks, ning teati, et uue piiskopkonnaga on palju lihtsam asju ajada otsekohe kui Breemeni kaudu. Pealegi võis uuest piiskopkonnast

kujuneda tähtis kiriklik keskus, ta võis muutuda tugipunktiks katoliku kiriku edasitungimisel itta, kreeka-katoliku kiriku alale. Selliste paavsti kaalutluste tõttu õnnestuski Albertil hiljem vabastada oma piiskopkonda Breemenile allumisest.

Ristisõidijate kogumine. Albertile oli algusest peale selge, et Läänemere idaranniku sõjakaid rahvaid võib soovitava kiirusega ristiusustada ainult sõjalise jõu abil. Käsiteldava ajastu misjoni üld-süsteem väljenduski sõjalise jõu ja sellele järgneva, kuid pikemale ajale rajatud misjonitöö kasutamises. Sõjalise jõu loomiseks hankis ta paavstilt bulla ristisõitjate kogumiseks. Ristisõitjaid tuli kokku küll Saksamaalt, küll Ojamaalt. Breemeni peapiiskop, kes Albertis nägi oma peapiiskopkonna laiendajat, toetas loomulikult ristiretke, aga samuti ka temaga võistlev Lundi peapiiskop Absalon, kes nähtavasti lootis uut piiskopkonda oma mõju alla saada. Ka Taani kuningas Knut ning Šlesvigi hertsog Valdemar (kes 1202. a. Taani kuningaks sai) toetasid kõigiti ristiretke. Ristisõitjate kogunemiskohaks oli tõenäoselt Lüübek. Siit purjetasid 1200. a. kevadel 23 laeva ristisõitjatega Liivimaa poole.

9. joonis. Piiskop Alberti pitser.

Kuigi ristisõitjad tulid Liivimaale enamasti üheks suveks, tõi ristisõtta minek endaga igasuguseid maisi ja igavesi hüvesid. Ristisõitjaile andestas kirik kõik nende patud, taeva väravad avanesid neile pärast surma ilma puhastustule piinadeta. Juba siin maailmas vabanesid mitmesugused roimad ristisõtta minnes karistusekandmisest ning taevaste õnnede kõrval töötas võitlus jõukate paganatega head saaki juba siinses elus. Et suurendada ristisõitjate usulist vaimustust, pühendas Albert Liivimaa jumalaemale Maarjale. Jumalaema kultus oli juba sel ajal levinud katoliiklaste keskel, teda austati sageli veel enam kui Jeesust ning paljud rüütlid pidasid oma pühaks ja romantiliseks kohuseks sõtta minna kõige õilsama ja kaunima taeva-valitseja eest.

Riia linna asutamine (1201). 1200. a. aprillikuul Väina suudmesse ilmunud ristisõitjail oli esialgu väiksemaid sõjalisi kokkupõrkeid liiv-

lastega, kuid varsti lõid päriselanikud kartma ja palusid rahu. Albert korraldas rahuläbirääkimiste puhul pidusöögi, kuhu ta kutsus liivlaste vanemaid. Rahu kindlustamiseks nõudis ta liivi vanemalt pantvangi. Liivi vanemad ei tahtnud midagi teada pantvangide andmisest, kuid kui Albert neid reetlikult vangistamisega ähvardas, lubasid nad oma kolmkümmend poega piiskopile pantvangideks. Albert saatis need liivi poisid Saksamaale, kus nad ristiusus üles kasvatati.

Liivi vanemate nõusolekul valis Albert varsti välja koha Väina jõe ääres uue linna ja kantsi ehitamiseks. Sellega oleks loodud tugipunkt Saksa kaupmeestele ja maavallutajaile. 1201. a. suvel algaski piiskop Albert Riia ehitamist, nagu nimetati uut linna. Ojamaalt, Lüübekist ja mujalt saabus Riiga varsti rohkel arvil kaupmehi ja käsitöölisi, keda meelitasid head rahateenimise võimalused uues linnas tähtsa kaubatee ääres ning samuti peapiiskopi poolt linnale antud suured eesõigused.

Läänimeeste tulek. Riia linna asutamisega muutus saksa koloonia olukord Liivimaal pisut kindlamaks. Ometi oli võõrastel siinvõibimine küllalt hädaohtlik, eriti talvel, kui eelmise kevade ristisõitjad olid enamasti kodumaale läinud. Kergesti oleksid võinud liivlased muutuda nüüd hädaohtlikuks sakslastele. Maale oli vaja alalist kristlikku sõjajõudu. Selle saavutamiseks hakkas Albert läänistama kümnmismakse, mis olid asetatud vastristitud liivlastele. Et ristitute hulk polnud veel suur, samuti sissetulekud kümnmismaksust, siis ei võinud peapiiskop välja anda kuigi palju kümnelääne ning läänimeeste sõjalisest jõust poleks piisanud tõsisemaks võitluseks paganatega.

Mõõgavendade ordu asutamine (1204). Mõistes, et ristisõitjate ja läänimeeste jõust ei jätku suuremate maa-alade vallutamiseks ja valitsemiseks, otsustas Albert, nõu pidades Meinhardi abilise Theodorichiga, Liivimaa olude hea tundjaga, asutada Kristuse sõjateenistuse vendade ordu. Ordu põhikiri, mis sarnanes väga Templiordu põhikirjaga, kinnitati 1204. a. paavst Innocentius III poolt. Kuna orduvendid kandsid ordumärgina valge mantli vasemal hõlmal punast risti ja mõõka, siis hakati neid hüüdma mõõgavendadeks ning ordu t mõõgavendade orduks. Peale kolme tavalise mungatöötuse (sõnakuulmise, abiellumatuse ja vaesuse) lubasid orduvendid veel pühendada kogu oma elu võitlusele uskmatute vastu. Orduliikmed jagunesid rüütelvendadeks, kes olid täisväärtuslikud ordusõdurid, preestervendadeks, kes orduliikmete hingeõnnistuse eest hoolitsesid, ning teenijavendadeks, kelle hulka kuulusid kannupoisid ehk relvakandjad, sepad, kokad, toapoisid ning muud ordule

töötavad käsitöölised. Rüütelvendadelt nõuti põhimõtteliselt rüütli-seisuslikku päritolu, kuid tegelikult ei peetud sellest nõudest kaugeltki kinni, kuna sooviti näha orduž hästi liikmeterikkana. Ordu alaliseks keskseks asukohaks oli Võnnu, kus asus tema tegevust juhtiv ordu-meister. Tavaliselt kandsid aga tähtsamate ordulinnuste komandandid komtuuride nime. Nende kõrval esinesid ordu aladel foogtid, kes valit-susvõimu teostasid kohalikkude elanikkude, mitte orduvendade suhtes ning allusid komtuurile. Piiskop Albert lootis, et mõõgavendade ordust kujuneb talle ustav sulane, kuid varsti kasvas ordu võim nii suu-reks, et ta piiskopile enam alluda ei tahtnud. Majanduslikult muu-tus ordu piiskopist sõltumatuks, kui 1207. a. ordu ja piiskopi vahelise kokkuleppe põhjal orduvennad said endale võidetud ja tulevikus või-detavaist maadest ühe kolmandiku, kust nad võisid võtta kümnismaksu.

Kirikute ja kloostrite asutamine. Sõdurid ei suutnud muidugi üksi ristiusustada rahvast, nad võisid päriselanikud ainult hirmuga teha vastutulelikumaks vaimulikele. Rahva ristimine ja usu põhitõdede sel-gitamine jäi preestrite ja munkade hooleks. 1205. a. asutati Väina suudmesse Dünamündesse esimene mungaklooster Liivimaal, mis kuulus tsistertslaste orduusse. Kloostri abtiks sai Meinhardi abiline Theodorich. Tsistertsilased pole tähtsad ainult maa kristianisee-rijatena, vaid ka eeskujulikkude põlluharijatena, kellelt pärisrahvaski võis mõndagi õppida. Aastal 1206 alustasid kristlased maakirikute ehitamist. Kirikuid kerkis liivlaste aladel Toreidas ja Metsepoles, pisut hiljem ehitati kirik ka lätlaste alale Ümera jõe äärde. Siin oli preest-riks nn. Lāti Henrik, kes on kirjutanud kolme esimese Liivi piiskopi aegadest võrdlemisi üksikasjalise ja asjaliku ajaraamatu ehk kroonika.

II. Eestlaste vabadusvõitlus kuni 1220. a.

1. Eestlaste vabadusvõitlus 1212. a. vaherahuni.

Liivlaste ja lätlaste alistamine. Liivlaste ja lätlaste alistamine ei nõudnud sakslasilt suuremaid sõjalisi jõupingutusi. Eriti kergesti alis-tusid ja andsid käest oma iseseisvuse lätlased, kes olid palju kannatanud naaberrahvaste rüüsteretkede läbi. Sakslastel oli kordu-valt sõjalisi kokkupõrkeid küll liivlastega, kuid varsti õnnestus nen-degi alistamine, mille juures sakslasi aitasid liivlaste senised vaenlased semgallid. Põhjusiks, miks lätlased ja võrreldes eestlastega ka liiv-lased kergesti võõraile alistusid, on teataval määral hirm sõja-kunsti ees, kuid veel palju suuremal määral praktilised kaalut-

lused. Ikka enam selgus liivlastele ja lätlastele, et sakslased on küllalt võimsad kaitsema neid leedulaste ja venelaste ja loodetavasti ka teiste naaberrahvaste rüüsteretkede vastu. Edasi oli osa lätlasi isegi ristitud venelaste poolt ning nüüd jäi neil ainult vahetada kreeka-katoliku usk rooma-katoliku usu vastu. Üldiselt kergendasid sakslased päriselanikkude ristiusku heitmist seega, et nad jalamaid ei nõudnud nendelt loobumist seniseist paganlikest kombeist, nagu näiteks surnute põletamisest ja muudest. Lõpuks tasandasid sakslased oma võimu levimisele veel seega teed, et nad targu jätsid senistele rahvavanematele alles nende juhtiva seisukoha. Kõigil neil põhjusil ei tundunud sakslaste ülevõim esialgu rõhuv ning talle alistusid liivlased ja lätlased võrdlemisi kergesti. Tõsisemaid sõjalisi kokkupõrkeid tekkis sakslastel Väina jõe keskjooksul venelastega. Sakslased vallutasid Kukenoisi linnuse (1208. a.) ja vürstiriigi. Aasta hiljem pidi sakslastele alistuma ka Gercike vürst Vsevolod.

1207. a. ettevõetud maajagamisel piiskopi ja ordu vahel jäi piiskopile Toreida ümbrus ning Idumea ja Metsepole kuni Riia laheni. Ordu sai maa-alasid sealpool Koivat, mis Väina jõel ulatusid Kukenoisini. Sellise ulatuse oli võtnud siis ristiusuliste võim Väina ja Koiva aladel, kui 1208. a. tekkis sakslastel esimene kokkupõrge eestlastega ning algas ligi paarkümmend aastat vältav võitlus eestlaste maa alistamiseks ja kristianiseerimiseks. Seejuures tuli eestlastel võidelda mitte ainult sakslaste, vaid ka nende liitlaste lätlaste ja liivlaste vastu.

Eestlaste visa vastupanu põhjused. Eestlased eelistasid alistumisele kauakestvat võitlust. Põhjused, miks eestlased suhtusid teisiti sakslastesse kui lätlased, näivad olevat õige mitmesugused. Eestlased olid mänginud seni võrdlemisi võidukat osa sõdades naabrite vastu mandri kaudu ning rootslaste ja taanlaste vastu üle mere. Nad ei vajanud erilist kaitset naabrite rüüsteretkede vastu. Nende sõjaline edukus ja jõukus tegi eestlased iseteadlikeks ja vabadust armastavaks. Kuna nad olid seni elanud õnnelikult oma vana usuga, siis olid nad loomulikult tänulikud senistele kaitsevaimudele, hingedele ja haldjatele ega tahtnud neid asendada uue jumalaga. Eesti rahvajuhid olid ettenägelikumad kui liivlaste ja lätlaste omad. Nad aimasid täiesti õieti, et ainult seni kohtlevad võõrad pärisrahvaid vastutulelikult, kuni nende võim maal pole veel küllalt kindel, hiljem aga hakkavad kindlasti kurnama ja rõhuma alistatuid. Maksu maksmine sakslastele tundus nende arusaamise järgi häbistav ja alandav.

Vastastikused rüüsteretked võõraste suurema edukusega (1208—1210). Sõdades eestlastega püüdsid sakslased vallutada üht maa-

konda teise järel, nii et neil ei tuleks sõdida kõigi eestlastega korraga. Kõige esmalt suunasid nad oma sõjalise tegevuse Ugandi vastu. Ugandi kristianiseerimisest polnud huvitatud ainult kirik, vaid ka saksa kaupmehed. Viis ju Koiva jõe ja Ugandi kaudu suur kaubatee Pihkvasse ja Novgorodi, kaubatee, mis oleks muutunud eriti tähtsaks sel juhul, kui Polotski vürst oleks Väina ülemjooksul sulgenud tee saksa kaupmeestele. Ka oli Neeva tee muutunud ohtlikumaks rootslaste algava pealetungi tõttu. Sõja ettekäänat otsides pöördusid sakslased ugandlaste poole nõudmisega, et need tasuksid saksa kaupmeestelt kunagi enne Riia asutamist röövitud kaubad 900 marga väärtuses ning samuti maksaksid kahjutasu lätlastele rüüsteretkil tehtud kurja eest. Kui ugandlased sellega ei nõustunud, tegid lätlased ja sakslased 1208. a. röövretke Otepää alla. Vaenlased rüüstasid külasid, tapsid paganaid ning põletasid ära Otepää linnuse. Retkega Otepäele lõppes rahu eestlaste ja sakslaste vahel, mida mõlemad pooled seni olid ettevaatlikult pidanud. Ugandlased üritasid varsti, sakalasi abiks kutsudes, tasuretke lätlaste Beverini kantsi alla (vist praeguse Volmari kohal), rüüstasid selle ümbrust, kuid ei jõudnud ära oodata kantsi langemist, vaid lahkusid enne, kartes saksa abivägede tulekut.

Varsti pärast eestlaste rüüsteretke Beverini alla tungisid lätlased täiesti ootamatult Sakalasse ning rüüstasid seal. See lätlaste rüüsteretk Sakalasse ei meeldinud sakslastelegi, sest nad pidasid omi jõude liiga väikeseks mitme Eesti maakonnaga võitlemiseks, seda enam, et sakslastele alistatud liivlased ei tahtnud eestlastega meeleldi sõdida. Eriti raske oli sakslaste olukord talvel ristisõitjate äraoleku tõttu. Kõike seda arvestades sõlmisid sakslased üheks aastaks vaherahu eestlastega, kel polnud veel täit selgust neid ootava hädaohtlikkuse kohta. 1209. a. sõlmiti lõplik rahu eestlaste ning peapiiskopi ja talle alluvate liivlaste ja lätlaste vahel. Kuid ordu ja talle alluvad lätlased jätkasid endiselt rüüsteretki Eestisse. Eestlaste olukorra 1210. a. tegi eriti raskeks veel üks novgorodlaste rüüsteretk Torma ümbrusse ning teine, teostatud koos pihkvalastega, Otepää alla. Siin ostsid eestlased endid 400 marga hõbedaga vabaks. Venelased ka ei mõistnud veel nähtavasti, et sakslaste retked Eestisse on ainult ettevalmistus maa vallutamiseks — nad pidasid neid ainult karistusretkedeks omavahelises tülides ning ruttasid omaltki poolt juhust kasutama ning eestlasi riisuma.

Maa pärisrahvad asuvad pealetungile. Kurelased piiravad Riiat ja eestlased Võnnut. Ümera lahing (1210). Samal 1210. a. kergenes aga korraks eestlaste olukord seetõttu, et osa liivlasi muutus rahu-

tuks ning kurelased asusid vaenujalale sakslastega. Toreida liivlased, kurelased ja eestlased astusid üksteisega ühendusse, et koos vaenlasi maalt välja tõrjuda. Alul piirati Riia linna, hiljem Võnnu kantsi. Viimase piiramisel osutasid eestlased õige arenenud piiramistehnikat — nad ehtasid piiramistorni vallile lähenemiseks. Kuid riialased ja piiskopi liivlased Kaupo juhatusel tulid orduvendade appi. Nüüd loobusid eestlased piiramisest ja lahkusid kantsi alt. Saabunud liivlased, Võnnu orduvennad ja lätlased läksid eestlasi taga ajama. Ümera jõe lähedal metsas astusid põgenikud taga-

10. joonis. Tee Soontagana maalinnuse juurde läbi soo. Tee on kruusatatud, kuid alaliselt ligi 0,75 m sügavuse vee all.

ajajaile ootamatult vastu ning löid neid rängalt (1210). Teiste seas langesid Kaupo poeg ja õemees, ordurüütleid ja piiskopisulaseid. Koju tagasi pöördudes mõistsid eestlased nüüd selgesti, et nende vastu ei sõdi ainult ordu ja ordu alade pärisrahvas, vaid ka piiskopi ala sakslased ja pärismaalased. Sellise suure vastaste hulga võitmiseks ei piisanud üksnes Ugandi ja Sakala jõududest, selleks oli vaja kõikide maakondade koostööd. Seda teades saatsid Ümera lahingu võitjad saadikud kõigisse maakondadesse olukorda selgitama.

Vastastikused retked jätkuvad. Viljandi esimene piiramine (1211). 1210. a. lõpul tegid sakslased, lätlased ja liivlased koos Pihkva venelastega rüüsteretke Soontagana sse, kus nad oma ootamatu ilmunise tõttu said suure saagi. Saagi hulgas näiteks „härgi ja lehma

oli neli tuhat, arvamata hobuseid ja muid loomi“.

Järgmise (1211) aasta alguses sooritasid eestlased kahes väes vasturetke. Sakalased ja ugandlased liikusid Toreida liivlaste vastu, läänlased tungisid Metsepolesse. Kuigi eestlaste sissetung andis vähe tulu, osutas ta ometi kasvavat koostöö vaimu ja oskust üksikute Eesti maakondade vahel.

Varsti, umbes märtsikuul, vastasid sakslased eestlaste retkele sõjakäiguga Viljandi alla Sakalasse. Vaenlaste sõjavägi Võnnu „ordumeistri“ Bertholdi juhatusel oli seekord erilisel suur. Kantsi piirates ei kokkunud sakslased tagasi erilistest julmusest — nii tapsid

nad piiratute silma all hulga vange, keda nad olid maalt võtnud, kui viljandlased keeldusid alistumast. Sakslaste julged rünnakud kantsile ei suutnud seda alistuma sundida. Alles terav veepuudus linnuses tegi seda. Kuid Viljandi ei alistunud kaugeltki täieliselt vaenlastele. Võõraid sõdureid ei lastud linna, vaid ainult preestreid, kes linnuse maju pühitsetud veega piserdasid ning kuulutasid viljandlastele ristiusu mõningaid põhimõtteid. Tegelikku ristimist seekord veel ette ei võetud. Sakslased kartsid Sakala vanema Lembitu vägede ilmumist.

Eestlaste suur pealetung. Kolme maleva esimene manööver (1211).

Varsti pärast vaenlaste lahkumist hakkasid sakalased tasuretke plaanitsema. Nende heidutamiseks sellest üritusest võtsid Võnnu „ordumeister“ Berthold ja liivlaste vanem Kaupo veel ühe rüüsteretke ette Sakala lõunaossa, kuid see ei kohutanud eestlasi. Kaupo ja Bertholdi lahkumisel läksid sakalased neile järele, süütasid palju külasid Asti järve ääres ning läksid siis suure saagiga koju. Varsti tuli teine sakalaste vägi Lembitu ja Meeme juhatusel ning läks üle Ümera jõe. Eestlaste ohvriks langes m. s. seekord Läti Henriku varandus ning Ümera kirik, mille nad maha põletasid. Sel ajal, kui sakslased lätlasi kimbutasid, ei seisnud tegevuseta ka läänlased, vaid rüüstasid Metsepõle liivlasi.

Vähe sellest kõigest! Eestlased teadsid juba, et vaenlaste taltsutamiseks ei piisa üksikuist rüüsteretkist, vaid neid tuleb põhjalikult lüüa. Selleks hakkavad Eesti maakonnad juba ühiselt teotsema. Sakalased, ugandlased, läänlased ja saarlased organiseerisid ühise aktsiooni vaenlaste vastu. Esmalt kavatseti pöörduda liivlaste vastu ja sundida neid endi poole üle tulema. Siis taheti koos liivlastega kihutada sakslased minema Väina suudmelt. Plaani teostamiseks kogusid saarlased suure laevastiku ning Läänemaa elanikud tugeva ratsa- ja jalaväe. Ratsa- ja jalavägi tungis Metsepõle kaudu, laevavägi Koiva jõge mööda Toreidasse Kaupo linnuse ette. Mõlemad väed asusid vee ja maa poolt piirama linnust. Eestlased saatsid oma moonamuretsejad ümbruskonda riisuma, valmistudes nii kauemaagse piiramise vastu.

Vahepeal oli Riiga saabunud uusi ristsõitjaid, kes tulid appi koos orduvendade, piiskopivasallide ja liivlastega ümberpiiratud liivlastele. Linnuse meeskondki sai nüüd julgust ning tungis välja eestlastele peale. Eestlaste rinne löödi täiesti segi ning nad taganesid, kusjuures sakslased loendasid oma saagina 2000 hobust, 2000 tapetud eestlast ning 300 suuremat laeva. Sakalased ja ugandlased, kes olid läinud lätlaste vastu ja piiranud Beverini kantsi, ei läbenud oodata selle langemist, vaid pöördusid tagasi koju, kui lätlased neile

meelde tuletasid eestlaste kaotusi Toreidas. Nii lõppes Beverini piiramine ainult vastastikuse suurstlemise ja hooplemisega.

Vaenlaste rüüsteretked sagenevad. Katk ja näljahäda (1211—1212). Koiva lahingus olid saarlased kaotanud oma laevastiku ega julgenud katsetada niipea uue pealetungiga. Samuti olid läänlased väga masendatud kaotusest. Ugandlased ja sakalased hakkasid väsimata kaotama röövretkede tagajärjel. Nende olukorda halvendas veel enam katk, mis 1211. a. puhkes. Taudiga seltsis varsti näljahäda. Katkule vaatamata jätkasid lätlased ja sakslased 1211. ja 1212. a. rüüsteretki Eestisse, mille all kannatas eriti Ugandi. Kurnatud maadel tõsisest vastupanu leidmata tungisid sakslased nüüd isegi põhja poole Ema-Jõeest. Juba 1211. a. ulatus üks retk Nurmekundesse. 1212. a. jaanuaris tungis vaenlaste suur vägi üle Ema-Jõe, läbi Jogentagana, Vaiga, Järvamaa (kus imesteldi Kareda küla rikkust), Moha ja Nurmekunde ning pöördus tagasi koju Võrtsjärve kaudu. Samal aastal tungis Novgorodi vürst Mstislav ühes pihkvalastega oma rüüsteretkel Varbola linnuseni Harjumaal.

Toreida vahevalu 1212. a. Üldiselt kujunes eestlaste olukord 1212. a. nii raskeks, et maa vajab tingimata rahu. Kui sakslased esialgu ei tahtnud nõustuda rahu sõlmimisega, tungisid läänlased, kes olid vahepeal toibunud Koiva ääres saadud kaotusest, uuesti Koiva suudmesse ning rüüstasid seal. Nüüd nõustusid ka vaenlased, kes samuti olid sõdadest väsinud, vahevalu tegema. Viimane sõlmitigi 1212. a. Toreidas kolmeks aastaks. Sakalased kuni Paala (Navesti) jõeni lubasid endid ristida lasta ja sallida sakslaste misjonitööd. Vaatamata sellele lubadusele ei näe me sakslasi ruttavat vahevalu ajal Sakala ristiusustamisega. Endiselt püsis kogu eestlaste ala, vaatamata nelja-aastasele sõjale, vabana ja paganlikuna. Kuid eestlased, eriti Ugandis ja Sakalas, olid õige kurnatud arvutuist röövretkist, üksipäini võitlemisest sakslaste, lätlaste, liivlaste ja venelaste vastu.

2. Eestlaste vabadusvõitlus 1215.—1217. a. Eestlaste olukord halveneb, kuid venelaste abil saavad nad uuesti seisukorra peremeesteks.

Vahevalu aeg. Meie ei tea, kas Eesti maitses vahevalu ajal täielist rahu, sest pole teada, kas lõppesid ka venelaste sõjakäigud siia. Riialastel tuli sõdida lõunapoolsete naabritega ning 1212. a. maha suruda liivlaste suurem mässukatse. Et liivlased polnud täiesti üksmeelsed ning sakslased said aegsasti teada nende kavatsusist, siis ei kujunenud liivlaste mäss kuigi hädaohlikuks saksa kolooniale.

Piiskop Alberti tegevus leidis vaerahu ajal väärilist hindamist paavsti poolt. 1212. a. vabastas paavst Riia piiskopi allumisest ükskõik millisele peapiiskopile ning andis talle õiguse määrata otsekui peapiiskop uusi piiskoppe. Ametlikult paavst siiski ei loonud uut peapiiskopkonda Liivimaale. Piiskopi kõrval andis paavst ka ordule õige suuri õigusi. Nähtavasti loodeti Roomas, et kaugel Maarjamaal võib oma tahet kõige kergemini maksma panna siis, kui seal on rohkem kristlikke jõude, kes üksteise tegevust vastamisi kontrolliksid ja vajaduse korral pidurdaksid.

Alberti poolt määrati Eesti piiskopiks abt Theodorich, kes kinnitati paavsti poolt 1213. a. Paavst andis ka Lundi peapiiskopile õiguse Eesti jaoks piiskoppe määrata. See näitab veel kord, et paavst ei taha Riia piiskoppi lasta Maarjamaal ainuvõimsaks kujuneda. Sel ajal, kui kirikuvürstid jagavad omavahel Eestimaad, lobbab seal endiselt paganauusk. Isegi Sakalas lõuna pool Paala jõge ei kuule midagi misjonitööst, kuigi see oli seal rahulepinguga lubatud.

Vaenlaste retked Ridalasse ja Sakalasse (1215. a.). Juba enne vaerahu tegelikku lõppu 1215. a. alguses asusid riialased sõjakäigule. Oma esimese retke suunasid nad Ridalasse. Lähiminekul Soontaganast hoiduti röövimisest, sest Soontagana oli üks neid maakondi, kes oli sõlminud vaerahu sakslastega. Ridalasse saabudes tapsid ja röövisid võõrad aga seda metsikumalt. Liivlased ja lätlased ei andnud sageli isegi naistele ja lastele armu. Varsti pärast seda, kui vaerahu tähtaeg oli lõppenud, tegi riialaste vägi retke Sakalasse. Siin piirati ümber Lembitu linnus Lehola ning tulega vallipealseid kindlustisi hävitades sunniti kindluses olijaid ristimist vastu võtma.

Eestlaste teine kolme maleva pealetung (1215). Riialaste Ridala ja Sakala retked ärritasid eestlasi nii, et jälle mitmed maakonnad ühinesid suurejooneliseks sõjakäiguks sakslaste vastu. Seda ühist pealetungi on nimetatud Lembitu „kolme maleva manöövriks“, sest koostöö organiseerijaks peetakse eestlaste arukamat ja kuulsamat vanemat Lembitut. 1215. a. kolme maleva pealetungi kava erineb pisut 1211. a. omast. Endist viisi tungivad läänlased ja ridalased Toreidasse liivlaste alale ja sakalased ning ugandlased lähevad lätlasi kimbutama, kuid saarlaste kardetud laevastik ei sõida seekord üles mööda Koiva, vaid Väina jõge. Seekord kavatsesid saarlased rünnata Riia ennast, kuid nad ei julgenud alustada enne otsustavat pealetungi, kui on saabunud teated teiste vägede võitudest. Enne seda aga sundisid riialaste laevad ning üle mere parajasti saabuvad risticõitjate koged saarlasi Väina jõest lahkuma. Saarlaste võitlust kristlastega raskendas sel puhul risticõitjate kogede kõrgus. Neilt oli

hea ülevalt alla rünnata saarlaste madalamaid laevu. Suuremate tulemusteta pöördusid koju ka läänlased, sest liivlased olid varakult saanud teateid eestlaste tulekust. Suure saagi viisid koju ainult sakalased, kes m. s. põletasid ära elusalt lätlaste vanema Talibaldi, kelle pojad uhkustasid Ridalast röövitud varandustega.

Ugandi sunnitakse ristiisku vastu võtma (1215). Kolme maleva pealetungi ebaõnnestumine andis uut hoogu sakslastele pealetungiks. Jälle kord külvati Ugandi üle rüüsteretkedega. 1215. a. kestel tehti neid sinna tervelt üheksa. Sageli oli nende retkede iseloom väga toores. Näit. põletasid Talibaldi pojad oma isa surma eest kätte makstes elusalt enam kui sada inimest või piinasid muul viisil surnuks. Ugandi, kes kõige esimesena oli hakanud kannatama vaenlaste rünnakute all, ei suutnud vastu panna sellisele kiirele retkedsajule.

11. joonis. Linnuse piiramine XIII. Paremäl piirajate telgid. Viskemasin tegevuses.

Seepärast nõustusid ugandlased ristimisega. Ka sakalased, kes kartsid, et riialaste retked nüüd nende vastu suunatakse, tegid samal tingimusel rahu riialastega. Sakslased, kes endi arvates olid küllalt heidutanud Lõuna-Eesti elanikke, asusidki nüüd julgemalt ja järjekindlamalt misjonitööle. Soomest pärit olev preester Peeter

Kaikkivalta ja ordupreester Otto ristivad Sakalat Paalast ja Ugandit Emajõest saadik. Pärast Lõuna-Eesti allutamist tegid sakslased jällegi retke Läänemaale ning 1216. a. alguses julgesid nad korraks isegi Saaremaale rüüstama ilmuda, kust nad peagi suure hirmuga tagasi pöördusid saarlaste tagaajamist kartes.

Ugandlaste liitumine sakslastega (1216). Pärast rahutegemist sakslastega jäi endiselt ugandlastele püsima vene hädaoht. Kui Pihkva vürst Vladimir tegi rüüsteretke rahu ihkavasse Ugandisse, siis palusid ugandlased sakslasi endile appi venelaste vastu. Sakslased lubasidki abi ugandlastele, kui viimased on nõus maksma sakslastele makse peale väikese kirikukümnise, mida kõik ristiuisulised maksid, andma mehi nende väkke ning lubama ordurüütleid oma linnustesse. Ugandlased näivad olevat nõustunud nende tingimustega. Seega oli Ugandi esimene maakond, mis alistus sakslaste ülevõimule.

Samasugune saatus tabas ka järvakaid. Sakslased, keda julgustas liit ugandlastega, asetasiid rahu tehes järvakatele rasked tingimused. Neilt ei nõutud ainult ristiusu vastuvõtmist, vaid ka hinnuse maksu. Seega ei tunnustanud järvakad ainult ristiusku, vaid teatud määral ka sakslaste poliitilist ülevõimu.

Eestlased ühinevad omavahel, liituvad venelastega ning kihutavad sakslased maalt (1217). Muidugi ei võinud seni vabad eestlaste maakonnad näha rahulikult sakslaste edu. Kestvad sõjad ja ugandlaste üleminek vaenlase poole olid hõrendanud eestlaste ridu. Riialaste võitmiseks tuli otsida liitlast väljastpoolt. Neiks liitlasteks said venelased — novgorodlased ja pihkvalased, kelle vahekorid sakslastega oli muutunud halvaks. Venelased, keda idast ähvardasid tatarlased, vaatasid murega vägeva naabri tekkimisele läänes, kelle vallutatud alad aina suurenesid. Seepärast sobisid venelased ja eestlased päris hästi üksteisega. Ei ole teada, kas eestlased lubasid jätta venelaste ülemvalitsuse alla Ugandi nimelise piirimaakonna või olid nad valmis maksma venelastele abi eest rahalist tasu.

Fakt on igatahes, et 1217. a. veebruaris tungisid venelased Ugandisse ning asusid Otepääd piirama. Abi tuli neile mitmelt poolt Eestist. Kuigi ordumeister Volquinus saabus umbes 3000-mehelise vägega piiratuile appi, ei suutnud ta ometi piirajate hiiglamalevat minema kihutada. Linnus oli sunnitud alistuma. Piirajad leppisid suure saagiga ning lubasid ümberpiiratud sakslasi, liivlasi ja lätlasi eluga koju minna.

Sakslaste väljatõrjumisega Ugandist oli kogu Eesti jälle sakslaste võimu alt vaba. See sündmus mõjus julgustavalt kõigile maakondadele, millele järgnes kogu Eesti sõjategevusse astumine. 1217. a. varasügisel kogusid ridalased, harjulased, virulased, reevellased ja sakalased umbes 6000 meest kokku Pala jõe äärde, et koos novgorodlastega sakslaste kallale tungida ning seal vaenlast põhjalikult lüüa. Ainult ugandlased olid mandrieestlastest tulemata jäänud — nähtavasti ei pooldanud nad koostööd venelastega, kellega nad kui piiriäärsed olid elanud kestvas vaenus.

3. Mandri-Eesti vallutatakse sakslaste ja taanlaste poolt (1217—1220).

Taanlaste ilmumine (1217). Alberti seisukord pärast Otepäa langemist oli õige raske. Novgorodlased olid sakslastele vägevaiks vastaseiks, sest nad võisid välja panna mitmekümnetuhandelise väe. Eesti maakonnad osutasid koostöötahet ja sõjaindu seninähtamatus ulatuses. Ristisõitjate juurdevool Saksamaalt hakkas vähenema. Saarlaste laevastikule polnud siinseil sakslasil alalist laevastikku vastu

asetada. Raskes olukorras otsis piiskop tuge Lundi peapiiskopilt ning Taani kuningalt. Sellega nähtavasti on seletatav, et 1217. a. saabus siia ristsõidule Valdemar II vasall Orlamünde krahv Albert ühes hulga rüütlite ja teiste ristsõitjatega.

Madisepäeva lahing (21. sept. 1217). Eestlaste ja venelaste ühine pealetung sakslastele viibis, sest Novgorodi Mstislav oli läinud sõtta Galiitsiasse ning tema asetäitja Svjatoslav jäi appitulekuga hiljaks. Kuuldes sellest, et eestlaste kogutud väed ootavad Sakalas, otsustasid riialased alustada pealetungi, et nii ette jõuda venelastest ja vaenlasi ükshaaval võita. Juhtivat osa mängis sõjakäigus seekord Orlamünde Albert oma ristsõitjatega. Ka ordumeister Volquinus võttis seekord sõjakäigust osa — seni oli tavaliselt retki Eestisse juhatanud Võnnu foogt Berthold. Peale selle läks eestlaste vastu suurel hulgal ordurüütleid, piiskopivasalle, liivlasi ja lätlasi. Umbes praeguse Karula juures Viljandi läheduses kohtusid sakslaste ja eestlaste väed madisepäeval. Vaenlaste väe keskel asusid sakslased, liivlased paremal, lätlased vasakul tiival. Eestlased olid oma väe peajõud koondanud keskele. Sel ajal kui vaenlane võitles keskmise kolonniga, kavatsesid eesti väe tiivad temast mööduda ja selja tagant rünnakut alustada. Kuid eestlaste väe paremal tiival ei õnnestunud see möödumine, sest vaenlaste vasaku tiiva lätlased astusid neile vastu ootamatu südidusega. Samal ajal olid sakslased purustanud eestlaste keskmise väeosa rinde. Eestlaste parem tiib sattus seda nähes segadusse. Sõdurid pöördusid ümber, mõeldes vist appi tõtata eestlaste väe tuumale. Sel ajal kui paremal tiival väerinne oleks vajanud selleks ümberkorraldamist, langesid eestlaste väejuht Lembitu ning Sakala vanemad Votele ja Manivalde. Juhtide langemine suurendas segadust eestlaste väes ning vaenlastel polnud enam raske neid võita. Eestlased kaotasid umbes 1000 meest surnutena, sakslaste saagiks langes umbes 2000 hobust ning hulk relvi. Ka riialaste kaotused polnud väikesed. Teiste hulgas oli langenud liivlaste vanem Kaupo, sakslaste truu abimees.

Lahingu kaotamise tõttu alistusid sakalased uuesti, lubades seekord ka makse maksta sakslastele. Samal tingimusel alistus ka Järvamaa uuesti.

Vastastikused retked (1218—19) eestlaste ja sakslaste vahel jätkusid vahelduva õnnega. Vabaks jäänud Eesti maakonnad osutasid seejuures küllalt aktiivsust: saarlased rüüstasid kord Metsepoles, kord Väina suudme alal, harjulased tungisid venelastega koos Läti- maale ning piirasid seal kaks nädalat Võnnu kantsi, mis aga ei alistunud.

Valdemar II kutsumine (1218). Otepää kaotusest saadik oli kogu Alberti ettevõtte Liivimaal hädas ja ohus. Isegi Madisepäeva lahingu võit ei kindlustanud palju riialaste olukorda. Kergesti oleksid võinud alistatud Eesti maakonnadki mässu tõsta ning ühineda arvukate venelastega. Venelaste arvukat väge kartsid aga sakslased niivõrra, et nad Võnnu piiramise puhul katsetki ei teinud kantsile appi minna, kuigi piiramine kestis kaks nädalat.

Breemeni peapiiskop, keda kibestas Alberti vabanemine tema piiskopkonna alt, leidis nüüd paraja aja tulnud selleks, et näidata, kuid tema toetuseta on võimatu Liivimaa ristiusustamine. Ta sulges 1218. a. Lüübeki sadama Liivimaale minevatele ristisõitjatele. Nüüd pöördus Albert suure hädas Taani kuninga Valdemar II poole ning sõlmis temaga lepingu, mille tingimusi ei saa täpsalt tõlgendada. Ühelt poolt on väidetud, et Albert lubas taanlastele kogu Maarjamaa või vähemalt kogu eestlaste ala, teisalt arvatakse aga, et taanlastele lubati ainult seni ristiusustamata alad Põhja-Eestis.

Lindanisa lahing. Tallinna asutamine (1219). 1219. a. juunis saabuski Valdemar Võitja suure laevastikuga Reevellesse. Siin leidsid ootamatuna tulnud võõrad eestlaste linnuse Lindanisa tühjana eest ning lõhkusid ta maha, et asemele asutada Tallinna kantsi. Harjulased ja reevellased olid väga üllatunud vaenlaste tulekust. Aja võitmiseks läksid nende pealikud taanlaste leeri, kus nad sõbralikke läbirääkimisi alustasid ning endid ristida lasksid. Kolme päeva jooksul kogusid eestlased suure sõjaväe kokku ning tungisid äkki viiest kohast korraga taanlaste laagrisse. Eestlased võitlesid vahvalt, võtsid ära isegi ühe teistest kaunima telgi ning tapsid seal sees asuva Eesti piiskopi Theodorichi. Lahing lõppes siiski eestlaste kaotusega. Vana legend kõneleb, et Jumal ise olevat julgustanud võitlevaid taanlasi. Siis, kui kõik lahingulipud olid juba eestlaste kätte langenud, lasknud Jumal taevast kukkuda uue lahingulipu valge ristiga punasel põhjal, mis on Taani riigilipuks tänini.

Taanlased ja sakslased vallutavad Mandri-Eesti (1219—1220). **Rootslaste tagajärjete katse Ridalat vallutada (1220).** Taanlased ja sakslased jätkasid oma sõjaretki ning aegamööda läks nüüd kogu Mandri-Eesti enam-vähem kristlaste võimu alla. Maa vallutamisel sundisid kristlased nüüd korduvalt Eesti maakondi üksteise vastu ning toimisid tihti haruldase julmusega. Vallutajate „kristlikku inimarmastust“ iseloomustab näiteks järgmine lugu.

Harjumaal, praeguses Juuru kihelkonnas, peitusid eestlased sõja korral suurde Idaurgete koobastikku oma naiste ja lastega ning kallima varaga. Kui riialaste vägi leidis Idaurgete koobastiku, siis tegi ta tule selle sissekäigu ette, nii et seesolijad pidid lämbuma suitsu. Kui mõnda aega oli paga-

naid suitsuga piinatud, siis tungisid kristlased koopaisse ja leidsid sealt enam kui 1000 inimest kas surnult või hinge heitmas. Võitjad tapsid viimased kohe ära ning jagasid suure saagi kristlikult. „Selle järel pöördusid liivlased ja sakslased tagasi Jumalat tänades, et ta harjulaste uhked südamed oli alandanud kristlikule alandlikkusele,“ ütleb Läti Henrik selle sõjakäigu kirjelduse lõpul.

Sama laadi vagade tunnetega toimetasid keskaegsed ristiusulised ka muid hirmutegusid.

1220. a. ilmusid ka rootslased osa saama Eestimaa jagamisest. Nad vallutasid Lihula linnuse Ridalas, kuid kihutati sealt varsti minema saarlaste poolt. Uusi vallutamiskatseid nad enam ei teinud.

„Kogu Eesti ristitakse“ (1220). Kui „relv oli küpsetanud vilja lõikuseks Issanda viinamäel“, siis saatsid nii riialased kui ka taanlased oma preestrid välja maad ristima. Taanlaste ja sakslaste vahekor d oli vahepeal teravaks muutunud. Kumbki pool seletas piiskopi ja kuninga vahelist kokkulepet omamoodi ning ühtelugu tekkis arusaamatusi küsimuse ümber, missugused maakonnad peaksid kummalegi poolele kuuluma. Ainult hirm eestlaste ees ei lasknud kristlaste vahel sõda puhkeda. Ristimisel püüdsid mõlemad pooled üksteisest ette jõuda. Edukas misjonitöö tundus ju õigustavat maa oma valduses hoidmist. Võistleja preestritest ettejäudmiseks tavatesid preestrid ristida ruttu neid külasid, mis olid võistlejaile lähemal — nii loodi teatav piir, millest teised ei võinud üle astuda. Koomilisi lugusid juhtus mõnikord maa ristimisel. Vahel sattusid võistlevate poolte preestrid samal ajal ühte külla ning hakkasid seal sõnelema. Mõnikord teatasid külavanemad neile allasurutud muigega, et nad on hilinenud ning neid on juba „kastetud“.

Muidugi polnud juttugi sellise kiire ristimise juures eestlaste tutvustamisest ristiusu sisulise küljega. Eestlased allusid ristimisele kui mingile arusaamatule nõiatembule, mida võitjad mingipärast neile peale surusid. Võib-olla ristlesid ruttavad preestrid mitmes külas ainult tähtsamaid ja mõjukamaid mehi ning püstitasid suure puuristi küla ristiusustamise tunnuseks.

III. Eestlaste vabadusvõitlus 1220—1224.

1. Üldine eestlaste vastuhakkamine.

Saarlased vallutavad taanlaste linnuse (1222). 1222. a. maabus Valdemar II tugeva laevastikuga Saaremaal ning asus ehitama siia kirik-kindlust. Niipea kui linnuse välismüürid olid valmis, lahkus kuningas, jättes kindluse tugeva kaitseväge. Kuid kui kuningas oli

läinud, asusid saarlased ja läänlased piirama taanlaste linnust. Seejuures tarvitasid nad tehniliselt laitmatuid paterelle, mille valmistamise nad salaja olid ära õppinud sakslastelt. Poolvalmis linnuse meeskond, kes pidi võitlema vaba taeva all, ei suutnud kaua vastu panna saarlaste „pommitamisele“ ning alistus. Taanlasi lubati rahus ära sõita, ainult 7 neist jäeti pantvangideks, ühes nendega piiskop Alberti vend Theodorich, kes juhtus viibima kindluses. Vallutatud linnuse hävitasid saarlased, nii et ei jäänud „kivi kivi peale“, ning saatsid saadikud mandrieestlaste juurde rahvast mässule õhutama ning neile sõjamasinate ehitamist õpetama.

Eesti mandril puhkeb mäss (1223). Varsti löigi mässutuli kogu Eestis leegitsema, kohati võimsamalt, kohati tagasihoidlikumalt. Kõige esmalt tapsid varbolased taanlasi ning preestreid, siis kogusid järvalased ja virulased oma preestrid kokku ja saatsid ära Tallinna. Palju julgemalt talitasid võõrastega viljandlased. Ühel pühapäeval 1223. a. jaanuaris, kui sakslased olid paha aimamata kirikus, tõstsid linnuses viibivad eestlased mässu, osalt vangistasid, osalt tapsid sakslased ning jagasid ära nende varanduse. Samal päeval läksid sakslaste saadikud teele Tartusse ja Otepääle, et ugandlastele teatada sündinust. Ugandlased toimisid nüüd viljandlaste eeskuju järgi: tapsid ja vangistasid sakslasi ning jagasid nende varandusi.

Jälle kord pesid paganad endilt ristimise ning küürisid hoolikalt luudadega maju, mida preestrid olid pühitsetud veega piserdanud. Endised paganlikud kombelid ellusid uuesti. Kristlikul viisil maetud surnud kaevati haudadest välja ning põletati vanal kombel. Vangistatud sakslaste vastu vahetasid eestlased välja oma pantvangid ning ühtlasi teatasid Riiga, et nad ristiisku seni vastu ei võta, kui maal on elus veel üheaastane ja küünrapikkune poisike.

Õieti mõistes, et vasturetkist ei jätku vaenlase heidutamiseks, hakkasid eestlased rohkem rõhku panema otsestele vastupanule. Nad kindlustasid oma linnuseid paremini kui iial varem, õppisid kasustama sakslastelt riisunud relvi ning ise valmistama sarnaseid. Et sõdadest rüüstatud maal oli tunda meeste puudust, palkasid nad abiks venelasi Novgorodist ja Pihkvast.

Eestlaste võidukäik peatub. Tallinna tulemusteta piiramine ja Ümera kaotus (1223). Vaatamata sellele, et eestlased oma sõdimisviisi moderniseerisid ja venelasi appi kutsusid, ei suutnud nad maad täiesti puhastada vaenlasist. Seisukord oli seda raskem, et nüüd vaenlased ähvardasid nii põhjast kui ka lõunast. Ka ei võinud venelaste abi väga usaldada, sest neil oli kombeks hiljaks jääda.

Tahtes taanlasi lõplikult maalt välja ajada, piirasid saarlased ja Põhja-Eesti elanikud kaua Tallinnat, kuid linn ei langenud

ning piiratute väljasööstmisel olid lõpuks eestlased sunnitud taganema. Ka riialased muutusid varsti julgemaks, tulid Sakalasse ning piirasid Viljandit ja Leholat, kuid ei suutnud neid vallutada. Varsti pärast seda tegid sakalased ja ugandlased suure rüüsteretke lätlaste ja liivlaste alale. Kuid tagasiminekul lõi neid ootamatult suur sakslaste ning lätlaste-liivlaste vägi, kui eestlased olid parajasti minemas üle Ümera jõe.

2. Viljandi ja Tartu langemine.

Viljandi langemine (aug. 1223). Järva ja Viru alistamine. Pärast Ümera võitu alustasid kristlased jälle hoogsamat pealetungimist. 1223. a. augustis piiras riialaste 8000-meheline sõjavägi 2 nädalat Viljandi linnust. Asjata püüdsid piirajad rünnates vallutada kantsi — sakalased ja neile abiks olevad venelaste salgad olid hästi varustatud ambude ja paterellidega ning löid tagasi kõik vaenlaste pealetungid. Seejuures ootasid nad pikisilmi suuremate vene vägede appijõudmist, kuid viimased jäid jälle hiljaks. Lõpuks sundisid vee- ja toidupuudus ning linnas algav taud viljandlasi alistuma. Piirajad lubasid linnuses olijate vara ja elu säästa, kuid tegelikult röövisid, mis kätte said, ning „poosid üles kõik venelased hirmuks teistele venelastele“. Ainult eestlased võisid eluga tagasi minna oma küladesse. Varsti pärast Viljandit langes ka Paala kants ning kogu Sakala sattus võõraste võimusesse.

Alles pärast mõlema kantsi alistumist jõudis Eestisse suur vene vägi Novgorodi vürst Jaroslavi ning Pihkva Vladimiri juhatusel. Neli nädalat piirasid venelased ühes eestlastega Tallinnat, kuid mitte suutes linna vallutada lahkusid nad pettunult maalt. Enne äraminekut rahuldasi venelased veel oma saagiha liitlaste kulul, riisudes mitmel pool Eestis.

Pärast venelaste lahkumist tihenevad jälle kristlaste retked. Riialastel ja taanlastel õnnestub Järva-, Viru- ja Harjumaad enam-vähem alistuma sundida. Nii lahutati vabad ugandlased saarlastest ja läänlastest, kes samuti polnud veel võõraile alistunud. Maa taasvallutamiseks tegid sakslased rohkem tööd kui taanlased. Osalt oli selle põhjuseks Taani kuninga Valdemar II vangistamine 1223. a. kevadel oma vasalli Schwerini krahvi Heinrich'i poolt, mille tõttu ta ei saanud küllalt tõsiselt käsile võtta Eesti vallutamist.

Tartu langemine (aug. 1224) ja mandrieestlaste lõplik alistumine. 1224. a. kevadel õnnestus Albertil eriti palju ristsõitjaid tuua Liivimaale. Nende abiga võis piiskop jätkata julgemalt Eesti tagasivõitmist. Sama aasta hilissuvel võtsid riialased ette suure sõjakäigu

Ugandisse Tartu alla. Tartu linnusesse oli kogunenud palju ärksaid ja saksavaenlikke eestlasi juba alistunud maakondadest ning endine Kukenoisi vürst Vjatško viibis liitlasena kindluses oma 200-mehelise väega. Linna kaitsejad sõdisid väga innukalt, teades, et Tartu on viimne tugev eestlaste kindlus mandril. Nii piirajad kui ka kaitsejad osutasid oma aja kohta head sõjatehnilist taset. Piirajad ehitasid suuri kõrgeid piiramistorne, mille ülakorral asusid ammu-mehed, all vallikaevajad ja müüriõhkujad, piiratud kasustasid mitmesuguseid viskemasinaid ning veeretasisid alla põlevaid rattaid, et süüdata vaenlaste piiramistorne. Üksteise heidutamiseks ja kärsituks tegemiseks tegid mõlemad pooled öösiti ootamatult lärmi, segades nii vaenlase rahu ning sisendades talle pealetungikartust.

Jälle ootasid piiratud abi venelastelt ning jällegi jäid venelaste väed hiljaks appi tulema. Umbes poolekuise piiramise järel õnnestus sakslastel tungida linna, kus nad põhjalikult rüüstasid ja tapsid. Venelastest jätsid nad ellu ainult ühe — Susdali vürsti vasalli, kes läkitati kodumaale teateid viima Tartu sündmusist. Tartu langemise järel oli kogu Ugandi riialaste võimuses. Esmalt Otepäele, hiljem Tartusse asus resideerima nüüd Alberti poolt nimetatud Eesti piiskop Hermann.

Kuuldes Ugandi alistumisest, mõistsid läänlased edaspidise vastupanu lootusetust ning läkitasid oma saadikud piiskop Albertile võlgu olevaid makse tasuma. Kogu Mandri-Eesti allus jälle võõrastele: Reevele ja Harju Taanile, Järva-, Viru- ja Läänemaa kuuluvuse üle vaidlesid taanlased ja sakslased omavahel ikka veel, ülejäänud maakonnad kuulusid kindlasti sakslastele. Vabaks olid jäänud ainult saarlased, kes loobusid uue mässu õhutamise mandril, tegid sakslastega rahu ning jätkasid suurema hooga oma viikingisõite läände, eriti Rootsi.

IV. Rooma kuuria tüliküsimusi lahendamas Maarjamaal. Saaremaa vallutamine (1227).

Modena Wilhelm paavsti legaadina (1225—26). Pärast Tartu langemist arvasid leedulased, venelased, kurelased ja semgallidki kasulikuks sakslastega rahu teha. Maa võis nüüd puhata kestvaist sõdadest. Inimesed, kes olid elanud enam maalinnades, metsades ja koobastes kui külades, ilmusid sinna jälle tagasi ning asusid endise hoolega põlde harima. Kuid endine õitseng ei tulnud maale tagasi nii pea. Kaua aega ei jätkunud töökäsi kõigi põldude ülesharimiseks. Salajane viha hõõgus päriselanikkudes sakslaste vastu, kes enamasti elasid kindlustatud linnades, mitte julgedes

asuda maale. Pinevus taanlaste ja sakslaste vahel mõningate maakondade alluvuse pärast kestis edasi. Ordu ja piiskopi võimupiiridki ei olnud selged ning nende pärast tekkis hõõrumisi. Sakslaste-taanlaste ning piiskopi ja ordu vaheliste tülide lahendamiseks palus piiskop Albert paavsti saata Liivimaale oma legaati. Vististi lootis Albert, et tutvudes piiskopi tehtud hiiglatööga legaati aitab kaasa selleks, et Riia piiskopkond muudetakse peapiiskopkonnaks ning tüliarused maakonnad antakse riialastele.

1225. a. kevadel maabuski Riias ühes ristisõitjate ja preestritega Modena piiskop Wilhelm, kelle Honorius III oli määranud oma legaadiks Liivimaale. Hoolega õppis paavsti legaati siin tundma pärismaalaste elu-olu ja vajadusi. Ta reisis palju kogu Maarjamaal, viibides kahel korral ka eestlaste alal. Sõbralikkudes jutlustes seletas ta eestlastele võimalikult lihtsal kujul ristiusu põhitõdesid ning manitses preestreid ja rüütleid sõprusel elama pärisrahvaga ning neid õiglaselt ja kristlikult kohtlema.

Alberti auahnele peapiiskopkonna loomise kavale polnud ta aga heatahtlik. Paavst Honorius kavatses Maarjamaad alistada vahetult oma valitsusele ning selleks astuski Wilhelm esimesi samme. Ta võttis tüliarused maakonnad Viru-, Järva- ja Läänemaa otseselt paavsti valitsuse alla ning pani siia paavsti ametnikuna valitsema kaplan Johannese. Wilhelm näib kavatsenud isegi valitsust maal usaldada kohalikele maavanemaile, kuid esialgu oli selleks viimaste vilumus pisut väike ning poliitiline olukord liiga keeruline. Teatavais piirides aga kinnitati vanemate valitsemise ja kohtupidamise õigused. Kirikuvande ähvardusel nõudis paavsti legaati Tallinnast välja virulaste pantvangid ning samuti kirikuvande ähvardusel ajas minema sakslased Virumaalt. Eestlased alistusid meelsasti sõbralikule piiskopile. Läänlased saatsid oma saadikud tema juurde otse paluma kaitset taanlaste ja sakslaste vastu.

Ka piiskopi ja ordu vahelisi tüliküsimusi lahendas paavsti legaati, pidas lõpuks Riias ühe piduliku kirikukogu ning lahkus 1226. a. mai lõpul Liivimaalt, et tagasi minna Itaaliasse.

Saarlaste alistamine (1227). Paavstile otseselt alluva ala loomisega polnud rahul ei taanlased ega sakslased, kuid aukartus paavsti legaadi ees ning hirm temaga kaasas olevate ristisõitjate pärast hoidis neid välja astumast. Kuid kui Wilhelm oli lahkunud, tungisid taanlased Ridalasse, kust kaplan Johannesel õnnestus neid siiski välja lüüa. Ka riialaste ja taanlaste vahekorid püsib terav, kuni nad rahu teevad selleks, et riialased ja paavsti alade elanikud võiksid alistada saarlasi, kelle laevastik ähvardas nii sakslaste kui ka taanlaste kaubandust ning kristlaste kolooniaid nii Väina ääres

kui ka Reeveles. Ka võisid iseseisvad saarlased õhutada iseseisvuspüüdeid mandri maakonnis, nagu nad olid kord juba teinud.

Sõja saarlastele kuulutas Modena Wilhelm, kes kojusõidul kohtas saarlaste Rootsist röövretkelt tagasi tulevat laevastikku. 1227. a. jaanuaris kogusid riialased umbes 20 000-mehelise väe, kuhu kuulus ka palju mandrieestlasi. Pärnu jõe äärest asuti teele üle peegelsileda jää. Esmalt suunduti Muhumaale. Alles kümnendal päeval pärast mandrilt lahkumist jõuti Muhu linnuse alla ning asuti seda piirama. Kuuendal piiramispäeval õnnestus kristlastel vallutada linnust tormijooksuga, mis oli eriti hädaohtlik seetõttu, et linnuse kivivall oli jäätanud. Aga osalt redelitel, osalt kätele toetudes, osalt „jumala inglitest kantuna“, nagu jutustab vana kroonika, jõudsid piirajad üles. Kants vallutati ning kõik seesolijad tapeti. Edasi liikusid ristisõitjad Saaremaale ning tungisid Valjala linnuse kallale. Valjalalased, kes kartsid endile osaks saavat muhulaste saatust, alistusid varsti, nõustusid ristimisega ja pantvangide andmisega. „Said saarlased, tähendab, valjalalased, sõnakuulelikkuse lasteks, kes enne olid kõrkuse lapsed,“ jutustab Läti Henrik. „Kes enne oli hunt, sai nüüd lambaks, kes enne oli kristlaste tagakiusaja, sai nüüd kaasvennaks Kristuses.“ Ei nad keeldunud ristimist vastu võtmast ega pantvange andmast. Pärast valjalalaste alistumist tulid teisedki saarlased ning lasksid endid ristida.

Vana-Liivimaa konföderatsiooni ajastu.

I. Ordu ja piiskoppide aeg kuni Taani võimu langemiseni.

1. Vana-Liivimaa poliitilise kaardi kindlakskujunemine.

Orduvõimu kasvamine. Nagu teame, polnud Vana-Liivimaad vallutanud kristlased kaugeltki üksmeelsed. Mitte ainult taanlaste ja riialaste keskel ei valitsenud teravad huvide vastuolud, vaid ka riialaste eneste keskel ordu ja piiskopi vahel. Ordu püüdis muutuda aina iseseisvaks, piiskopist sõltumatuks ning kiskuda endakätte aina suuremaid maa-alasid.

1207. a. oli piiskop Albert pakkunud valitsemiseks kuningas Philipp'ile Liivimaal võidetud maid ning oli nad tagasi saanud kuningalt läänina. Nii sai Riia piiskop Saksa vaimulikuks riigivürstiks. Esimesel maajagamisel piiskopi ja ordu vahel samal 1207. a. muutus ordu omakorda piiskopi vasalliks, töötades piiskopi huvides sõidida ning maksta talle veerandi sissetulevaist maksudest. Kuid peagi hak-

kab ordu teotsema väga iseseisvalt, tundes oma tähtsust Liivimaa suurima sõjalise jõuna. Eesti vallutamissõdade aegu sõlmib ordu juba kokkuleppeid taanlastega, piiskopi arvamust ära kuulamata.

Eesti ala vallutamisega suurenes tunduvalt ordu maa-ala. 1224. a. jagas piiskop Albert oma venna Hermanniga, Tartu piiskopiga, võidetud alad nii, et Riia piiskopile jäi Soontagana, Ridala ja muu Läänemaa, Hermann sai aga Ugandi, Vaiga, Moha, Sakala, Nurme-kunde ja Sobolitz'i tingimisel, et ta annaks poole võidetud aladest ordule. Seda tegigi Hermann ning järgmisel 1225. a. kinnitas paavsti legaati Modena Wilhelm ordule Eesti aladest Sakala, Nurme-kunde, Moha ja poole Vaigast kõigi õigustega, välja arvatud piiskopi vaimulikud õigused. Ilmlikke kohustusi peale maakaitse ordul ei olnud piiskopi vastu nende maade valdajana.

Paar aastat hiljemini suurenes ordu ala Eestis veelgi. Ordurüüt-lid vallutasid kogu taanlaste ala Eestimaal. Isegi Tallinn langes õige ruttu moona puudusel. Välja arvatud Läänemaa, läks nüüd kogu Põhja-Eesti ordu kätte. Otsides oma vallutustele õiguslikku kinnitust pöördub ordu Saksa keisri poole. Heinrich VII andis „igave-seks ajaks“ ordule Tallinna, Reevele, Harju-, Järva- ja Virumaa, seega isegi need alad, mille peale arvas endal valitseja õigusi ole-vat Rooma paavst. Samal ajal püüdis ordu ära hoida pärismaalaste kokkupuuteid kuuriaga. Pärismaalaste esindajad, kes olid Rooma paavsti juurde teel, võttis ordu Hollandis kinni ja tõi vägisi tagasi. Varsti loobuski paavst kuuriale otseselt alluva maa-ala loo-misest siin, sest tal puudusid küllaldased sõjalised jõud enda maksma-panekuks kaugel Maarjamaal.

Ordu erikaalu kestev kasvamine oli võimalik seetõttu, et piiskopil polnud talle vastu asetada väärilist sõjajõudu. Küll püüdis piiskop oma maid läänistades luua vasallide väge, kuid vasallid ei teeninud teda koguni sellise innuga nagu ordurüütliid ordut. Oli ju ordu elukutseliste sõdurite ühing ja sisaldas palju sõjakat ning isegi kuritegelist elementi. Ordu rahutud liikmed kihutasid kogu ühingu aina julgematele sammudele. Ordumeister, kes ei arvestanud ühingu võit-lushimu, sattus varsti liikmete tagakiusamise alla. Mõõgavendade ordu teise ordumeistri Volquini võttis kord rühm orduliikmeid isegi vangi, kahtlustades teda salajases kokkuleppes piiskopiga.

Mõõgavendade ordu ühinemispüüded Saksa orduga. Mõõgaven-dade ordu, kes Liivimaa poliitilises elus püüdis peaosa mängida, ei omanud kunagi väga palju liikmeid ning seepärast ei tundunud ordu tegelastele olukord kaugeltki kindlana. Eriti kardeti aega, mil Taani asub Põhja-Eesti taasvallutamisele. Oma ülevõimu alati-seks kindlustamiseks püüdis Mõõgavendade ordu läheneda Saksa

ordule, mille üks haru oli asunud XIII s. 20-ndail aastail Preismaad alistama ja kristianiseerima. Mida väiksemaks jäid hiljem lootused Palestiina tagasivõitmiseks kristlastele, seda enam kandus kogu Saksa ordu tegevus üle Euroopasse.

Mõõgavendade soov Saksa orduga liituda muutus eriti tugevaks, kui 30-ndail aastail Taanimaast astus samme kuuria juures Põhja-Eesti tagasisaamiseks. Saksa ordu ei pooldanud mitmesuguseil põhjusil ordu liitumist. Mõõgavennad nõudsid endile Saksa ordu vendade arvates liiga suurt iseseisvust ordus. Mõlema ordu maade vahel oli suuri paganlikke alasid, nii et ordude maa-alaline ühendamine oli võimatu. Karta oli, et ordude ühinemise korral ühinevad ka nende senised vaenlased otsustavaks rünnakuks. Eriti kartis Saksa ordu vaenujalale sattuda Taaniga. Ka Mõõgavendade ordu valitsev omavoli ja ordu isiklik koosseis ei meeldinud Saksa ordule. Üks viimase rüütleist, kes oli tutvunud Mõõgavendade ordu olukorraga, ütles: „Mõõgavennad on isemeelsed ja jonnakad pead, kes ei taha päinduda ühegi seaduse alla ning palju enam peavad silmas omakasu kui üldist hüveolu.“ Hääletamisel lükkas Saksa ordu kapiitel Marburgis ühinemissetpaneku 1235. a. üksmeelselt tagasi. Kuid järgmisel aastal tõi üks poliitiline sündmus ordude lähenemisküsimusse täieliku pöörde.

Saule lahing (1236). 1236. a. tegi ordumeister Volquin orduvendade, Vana-Liivimaa päriselanikkudega ning selleaastaste ristisõitjatega suurejoonelise rüüsteretke Leedusse. Retk näis õnnestuvat, kuid kristlaste väe tagasipöördumisel langesid leedulased täiesti ootamatult Saule juures neile peale ning löid rängalt soisel lahinguväljal, kus ei olnud teostatav ratsavõitlus. Mõõtuandvat osa selle lahingu kaotuses etendasid eestlased, kes ei tahtnud lahingust osa võtta. Lahingus langes ordumeister ja 50 orduvenda. Sakslaste kaotus oli nii suur, et saarlased ja kurelased seda kuuldes mässu tõtsid, mille summutamiseks kulus aastaid.

Ordude ühinemine (1237). Nii mõõgavennad kui ka Vana-Liivimaa piiskopid pöördusid nüüd paavsti poole palvega, et see viibimata ühendaks ordud. Nüüd nõustus ka kõrgemeister Hermann v. Salza ühinemisega, kusjuures tingimuseks tehti Tallinna andmine Taanile. Vastu tahtmist nõustusid selle tingimusega mõõgavennad. Nende ellujäänud meestele anti nüüd Saksa ordu rõivad ning Liivimaale saadeti 60 uut rüütlit uue (Liivi haru) ordumeistri Hermann v. Balke juhatusel.

Stenby leping (1238) ning Liivimaa poliitiline kaart pärast seda. Liivimaal ei kuulnud hea meelega taanlaste tagasitulekust ning

ordu ei rutanud neile Tallinna üleandmisega. Alles siis, kui kuulused levisid, et Valdemar II varustab laevastikku Eestimaa võitmiseks sõjalise jõu abil, kui tarvis, muutus ordu järeleandlikuks. 7. juunil 1238 sõlmis ordu Stenby's Taani kuningaga lepingu, mille järgi Harju- ja Virumaa antakse Taani kätte. Järvamaa „kinkis“ kuningas ordule, kuid tingimusega, et seal ei ehitataks linnuseid.

Nüüd oli Vana-Liivimaa poliitiline jagunemine saavutanud enam-vähem stabiilse kuju. Harju- ja Virumaa moodustasid Eestimaa hertsogiriigi, mis kuulus Taani kuningale. Ordule kuulusid Järvamaa, Sakala ühes külgneva läänepoolse alaga, Koiva jõe vasakpoolne ala ning XIII s. keskpaiku juurde tulev Kuramaa. Tartu piiskopile allus ilmlikult Ugandi ühes mõne külgneva väikeväikemaakonnaga. Saare-Lääne piiskopi alla kuulusid peale Saare- ja Läänemaa veel Vormsi, Muhu ja Hiiu saar. XIII s. keskel andis Saare-Lääne piiskop ordule üle Hiiumaa põhjapoolse osa, Muhumaa ning Saaremaal Kihelkonna ja Põide. Riia peapiiskopile kuulusid liivlaste alad Koivast mereni ning liivlaste ja lätlaste omad Väina jõest põhja poole ning ordu alast ida poole. Nii oli Vana-Liivimaa poliitiline kaart ordu ajal väga killustatud.

2. Võitlusi idanaabritega.

Katoliku kiriku tung itta. Maarjamaa ristiusustamisega ei vaibunud kaugeltki katoliku kiriku tung itta. Rooma paavstid pidasid oma pühaks kohuseks muuta katoliku kirikut ülemaailmaliseks ning töötasid jõudumööda selle eesmärgi kasuks. Juba kauemat aega ihkasid nad kreeka-katoliku maade tagasipööramist rooma-katoliku kiriku rüppe. Aeg näis selleks olevat nüüd soodus. Tatarlased ähvardasid Venemaad vallutada ning venelastele oleks pidanud tulus tunduma lähenemine katoliiklikule Lääne-Euroopale. Kuid paavsti saadikute läbirääkimised venelastega usuvahetuse üle ei andnud siiski tulemusi. Nüüd otsustas Rooma kuuria vallutada vähemalt Venemaa läänepoolseid maakondi sõjalise jõu abil. Soomest pidi Rootsi, Põhja-Eestist Taani ning Lõuna-Eestist ja Väina alalt sakslased peale tungima.

Sõjad venelastega ja leedulastega (1240. a. alates). Pealetungiplaani teostamine algas Soome piiskopi Tooma ristiretkega Novgorodi alale. Kuid Neeva jõe ääres löi seda katoliiklaste väge rängalt Novgorodi vürst Aleksander („Nevski“). Enam õnne oli orduriütleil ja Taani ning Tartu piiskopi vasallidel, kes samal aastal vallutasid Irboska ja Petseri. Neile vallutustele järgnesid võidu-

rikkad retked ingerlaste ja vadjalaste aladele. Kaua ei kestnud siiski liivimaalaste edu. 1242. a. aprillikuul lõi Aleksander Nevski nii rängalt liivimaalasi Peipsi jääl, et liivimaalaste pealetungitah lõppes. Kuid Aleksander oli liiga ettevaatlik, et alustada suuremat vastupealetungi — tatarlaste võimulepääs Venemaal sundis novgorolasi ettevaatusele.

Palju muret tegid sajandi kuuekümnendail ja seitsmekümnendail aastail Liivimaale leedulased. 1260. a. löid nad väga põhjalikult ordu väge Durbene jõe ääres Kuramaal — 150 orduvenda ja tuhandeid nende kaasvõitlejaist langes. Durbene kaotuse tagajärjeks oli jälle mäss Saaremaal, mis aga varsti maha suruti.

Eestlaste osa võitluses idanaabritega. Liivimaalaste sõjavägedes olid pärismaalased alati arvuliselt ülekaalus, võrreldes sakslastega. Kehola lahingus näiteks panid liivimaalased välja 11 000-meelise ratsaväe, kelle hulgas oli ainult 180 orduvenda, eestlased, liivlased ja lätlased moodustasid aga peaaegu kogu väe. Päriselanikkude lahingurõivastis hakkas üha enam sarnanema sakslaste omaga — ainult oma väledaid hobuseid ei koormanud nad vist iial pantserdiga. Ka vahvusel ei jäänud eestlased sakslastest taha, kuigi nad enam ei sõdinud nii suure innuga kui oma vabadust kaitsedes. Strateegiliselt oli eestlaste kergeratsavägi tihti kaaluvam sakslaste raskeratsaväest, näit. võitlustes leedulastega, kes harrastasid väga kiiretele manöövritele rajatud lahingutaktikat. Et eestlased olid kaugelt julgemad ja ettevõtlikumad võrreldes teistega, siis saatsid rüütlid neid meeeldi sinna, kus hädahoht oli kõige suurem. Seepärast võib õigusega öelda, et liivimaalaste võidud idanaabrite vastu on enam eestlaste ja teiste kohalikkude pärisrahvaste kui sakslaste võidetud.

3. Võitlus ordu ning Riia linna ja peapiiskopi vahel (1297—1330).

Ordu iseseisvamaks muutumine jätkub. Vastuolud Riiaga. Välisvaenlased sundisid XIII s. keskpaiku Liivimaa eri võimused leplikkusele ja koostööle. Kui aga sajandi lõpu poole välishädahoht vähenes, siis tekkisid nende vahel verised ja kauakestvad tülid. Ordu iseseisvumine oli vaheajal jätkunud. 1255. a. oli paavst kinnitanud küll Riia piiskopi Albert Suerbeer'i peapiiskopiks, kuid ta võim ordu üle ei suurenenud sellega. Hoopis vastupidi — paavst võttis varsti Riia peapiiskopilt tema võimsaima relva, keelates tal ordu liikmeid kirikuvande alla panna. Ainult paavsti igakordsel nõusolekul tohtis ta seda teha. Kuid paavst asus kaugel Riist, temalt loa muretsemine

nõudis palju aega ning pealegi ei puudunud ordul kuttia juures oma kaitsejad.

Mitte ainult poliitiliselt, vaid ka majanduslikult muutus ordu aina tähtsamaks teguriks Vana-Liivimaal. Temast kujunes üks suuremaid viljaekspordööre Liivimaalt. Nagu piiskop kadedastas ordu poliitilise erikaalu kasvamist, nii vaatas Riia kaubalinn pahameelega oma võistleja majanduslikele edusammele. Vahekorra Riiaga tegi aina halvemaks ordu püüe saada endale linnas ilmlikku kohtuvõimu, mis seni oli kuulunud piiskopile (resp. peapiiskopile). 70-ndail aastail lubaski Saksa kuningas Rudolf selle ordule.

Võitluse algus. 1297. a. puhkes ordu ja Riia linna vahel avalik sõda. Riia linn oli ehitanud Riia jõe keskelt lahti käiva silla. Ordu, kes kartis sillast oma laevasõidule takistusi, laskis silla ära purustada. Linnas kasvas pahameel ordu vastu nüüd nii suureks, et miiklipäeva ööl kodanikud vallutasid ordulinnuse ning tapsid või vangistasid orduvennad. Riia linnaga liitus ordu vastu võitluseks peapiiskop. Sõjalist toetust lubasid ka Tartu ja Saare-Lääne piiskop ning isegi Taani ala. Kuid ordul õnnestus peapiiskopi vägesid lüüa ning teda ennast vangistada. Teised liitlased taandusid nüüd ja loobusid toetamast Riia. Liitlasteta jäänud linn ei leidnud enda kaitsemiseks enam muud teed, kui kutsus leedulased maale ordu vastu võitlema.

Tartu konföderatsioon (1304). Dünamünde kloostri müümine (1305). Eesti ala piiskopid läksid varsti ordu poole üle. Ühes Taani ala vasallidega sõlmisid nad orduga 1304. a. Tartu konföderatsiooni ehk liidu, kõigi „ristiusu vaenlaste“ vastu. Ühtlasi otsustati, et iga võim, kes Väina ja Narva jõe vahel ei liitu Tartu konföderatsiooniga, on tema vaenlane. Mainimist väärib liidu sõlmimise puhul, et Taani ala vasallid liitusid temaga tingimusel, et konföderatsioon ei luba Taani kuningat Eestimaad mõnele teisele võimule üle anda.

Järgmiseks ordu poliitiliseks edusammuks oli Dünamünde kloostri ostmine tsistertslastelt, kes Dünamünde liivaselt pinnalt asusid viljakasse Padisesse. Dünamündest võis ordu kontrollida kogu liiklemist Väina jõel.

Võitluste jätkumine ja (ajutine) lõpp (1330). Nii ordu kui ka Riia linn ja peapiiskop saatsid üksteise peale loendamatuid kaebekirju paavstile Avignoni ning püüdsid raha ja kingitustega saavutada korruptiivselt kuurialt endale kasulikku otsust. Paavstid tegid üksteisele vastukäivaid otsuseid, mida Liivimaa võimud ei mõelnudki täita. Nähes, et ordu ei hooli midagi isegi paavsti poolt määratud

kirikupõlust; uuendas Riia oma liitu leedulastega, kes jälle tulid ordu aladele rüüstama. Ordu omalt poolt kutsus abiks novgorodlased. Võitlused lõppesid alles 1330. a., kui ordumeister Eberhard v. Monheim piiras Riia ümber ning linn nälja tõttu oli sunnitud alistuma. Linlased võtsid vastu ordu tingimused: lubasid ordule ehitada linnuse oma linnas, loobusid liidust leedulastega, nõustusid ordu eest sõjateenistuses olemisega, ning lubasid talle poole kohtumaksudest.

4. Feodaalkorra kujunemine ning talupoegade olukord 1343. aastani.

Maade läänistamine. Maakaitse huvides asusid piiskopid ja Taani kuningad varakult oma maid läänistama Vana-Liivimaal. Võrdlemisi lühikese ajaga tekkis siin rohkearvuline läänimeeste kiht. Eri-läänide suurus oli väga mitmesugune, ulatudes ühest adramaast seitsmekümneni. Mõnel vasallil oli seejuures kasustada mitu erilääni, nii et talle läänistatud maa kogupind ulatus sadadesse adramaadesse. Teised vasallid omasid jälle ainsat väikest lääni. Vana-Liivimaal antud läänid olid enamasti maksuläänid ja kohtuläänid. Vasallil oli õigus teataval maa-alal makse koguda, kohut mõista ja kohtulõivu endale võtta. Läänid olid kas eluaegsed või pärandatavad meesläänid. Rahvuselt olid vasallid enamasti (ka Taani alal) sakslased. Sakslaste kõrval omas aga ka hea hulk eestlasi lääne. Tõenäoselt said paljud Eesti vanemad, keda uue korraga taheti lepitada, endile lääne. Eriti arvukalt esineb eestipäraseid nimesid väiksemate läänide ja all-läänide omanikkude seas. Ka orduvendaade keskel ei puudu eestlased ja liivlased, nagu selgub perekonnanimedest.

Vasalkonnad. Vasallid Vana-Liivimaal kavatsesid ühineda vasalkondadesse, et ühiselt kaitseda oma huve. Kõige varem ühinesid Harju-Viru vasallid, juba XIII saj. keskpaiku. Mujal tekkisid vasallide korporatsioonid palju hiljem. Harju-Viru vasalkonna võim kasvas eriti suureks selle tõttu, et Taani keskvoim oli koha peal väga nõrgalt esindatud. Oli ju Taanimaa väga kaugel ning pärast Valdemar II surma kannatas sageli sisetülide all.

Harju-Viru vasallidel polnud ainult kohtu asjus suur võim, vaid isegi maa valitsemisküsimusis mõjustasid nad tugevasti Tallinnas asuvat Taani asehaldurit. Vasallidele oli Taani kuningate nõrk valitsus Eestimaal väga meelepärane ning seepärast ihkasid nad tema püsimist. Igale katsele „Eestimaal hertsogiriiki“ edasi läänistada astusid nad kindlasti vastu, liitusid selleks isegi teiste Liivimaa võimudega, nagu nägime Tartu konföderatsiooni puhul.

12. joonis. Paide ordulossi varemed XIX s. keskel.

1315. a. andis Eerik VII oma vasallidele Eestimaal neile õige soodsa Valdemar-Eeriku lääniõiguse, mille järgi läänid olid pärandatavad meesläänid.

Piiskopimaail edenes vasallide korporeerumine väga aeglaselt ning sealsed vasalkonnad ei saavutanud iial nii suurt poliitilist tähtsust kui Taani ala omad. Eriti väike oli aga vasallide võim ordu alal, kus neid oli vähe.

Vasallide maaomandi tekkimine. Õiguslikult ja tegelikult jäid sakslaste tulekul eestlased oma talude omanikeks, ainult poliitiline võim läks üle võõraste kätte. Kuid aegamööda hakkasid võõrad vasallid endilegi soetama maaomandust. Vähesel määral said nad maid uudismaid tehes, osalt ostsid nad talupoegadelt nende maid, tihti omandasid neid vaibevara-õiguse põhjal. Nagu mujal Euroopas, nii oli Eestiski keskajal rahva suremus väga suur. Arstiteaduse arenematastuse tõttu võtsid taudid, kui nad kord

puhkesid, väga laastava iseloomu. Halbade transpordiolude pärast tekisid tihti näljahädad, kus päris harilikuks asjaks oli surnud inimeste söömine. Nälja, tõbede ja sagedate sõdade aastail surid välja perekonnad paljudes taludes ning peremeheta jäänud talud läksid vaibevara-õiguse põhjal läänihärrade kätte, kelle mõisad olid veel väikesed. Vahel andsid talupojad mõne maatüki läänihärrale seks, et vabaneda mingist kohustusest, vahel loobusid mõnest maatükist mõne võla katteks, mis oli tehtud näiteks ikaldusaastail. Mõnikord vasallid püüdsid ka mitteseaduslikul teel saada talupoegade maid endale, ajades neid ähvarduste ja vägivallega välja oma taludest ning sundides mujale asuma (kas uudismaile või mõnda tühja tallu). Selliseid võimu kuritarvitusi esines eeskätt Harju- ja Virumaal, kus vasallid mängisid kohtupidamises otsustavat osa ning kesk võimu kontroll oli väga nõrk. Kuid igal juhul jäi talupoegade talust väljaajamine seadusvastasaks teoks isegi siis, kui selle eest karistust kohtu poolt ei järgnenud.

Talupoegade olukord. Sakslastele alistudes jäid eestlased isiklikult vabaks ning oma eraomandi peremeesteks. Talupojad võisid liikuda ühest kohast teise ning asuda linnadesse elama. Tihti tegidki nad viimast. Ka talusulaseil oli liikumisvabadus. Ainult träälidel, võla- ja vangorjadel, puudus liikumisvabadus. Neid tarvitasid mitmesuguste tööde jaoks nii sakslased kui ka eestlased.

Talupoegade kohustused maahärrade vastu ei olnud liiga koormavad. Nad pidid kutse korral sõjaväkke ilmuma, mida keskajal loeti enam õiguseks kui kohustuseks, ning kaasa aitama linnuste ehitamisel. Enda puhtisiklikes huvides maahärrad ei nõudnud talupoegadelt te g u.

Väeteenistuse ja üldkasuliku teotegemise kõrval maksid talupojad maahärrale makse kas kümnnise või hinnuse näol. Esimest maksu võeti protsentuaalselt talu viljasaagilt, teine oli maa järgi kindlaks määratud. Alguses olid talupoegade maksud kaunis väikesed, kuid XIII s. lõpul hakkasid nad tõusma. Ka laiendati seni ainult viljalt võetud kümnnismaksu kariloomadele ja metsasaadustele. Seadustega vastuollu sattumise korral tuli üksikuil talupoegadel loomulikult maksta vahel trahviraha. Lõpuks pidid talupojad kostitama maahärrat tema ametisõitudel, näit. maksude korjamisel. Teatav hulk talusid või külasid, mis õiendasid oma makstud koos, moodustasid nn. v a k u s e. Maksudekoguja saabumisel korraldasid talupojad toredaid vakusepidusid, millest ka sakslased meeldi osa võtsid. Siin joodi vaatide kaupa õlut, söödi maitsevaid roogi ning viideti aega küll talupoegade, küll rüütlite viisi lõbutsedes.

Nii ei toonud orduaja esimene sajand endaga kaugeltki talupoegade pärisorjastumist või eriliselt viletsat olukorda, nagu mõned vanemad ajalookirjutajad on väitnud.

5. Eestlaste vabadusvõitlus 1343. a.

Põhjused. XIV sajandi kahekümnendail ja kolmekümnendail aastail kurnasid Taani riiki kestvad troonitülid, mille tagajärjel valitsusvõim tunduvalt nõrgenes. Eestis muutus asehalduri võim peaaegu nimeliseks, tegelikult otsustasid Harju- ja Virumaa saatust siinsed vasallid. Kasustades anarhistlikku olukorda tulid vasallid sageli toime õigusterikkumisega. Nad ajasid talupojad ära kohtadelt, sundisid neid ebaseaduslikult endile tegu tegema, kohtlesid eesti mehi kõrgilt ja naisi häbistavalt. Kohtupidamises valitses meelevaldsus ning talupoegadel oli raske leida kaitset vasallide vägivalda eest. Eestlased, kes hirmuga vaatasid korralageduse ja omavoli kasvamisele maal, püüdsid juhtida Taani valitsuse tähelepanu sellele. Nad moodustasid saatkonna, kes pidi minema Taani. Kuid siinseil maahärradel õnnestus takistada saatkonna Taani sõitu.

Saatkonna takistamise pärast kasvas eestlaste pahameel eriti suureks. Nähes, et olukord aina halveneb, otsustasid nad tõsta taanlaste vastu mässu, et võita tagasi oma iseseisvust või halvemal juhul alistuda mõnele tugevamale võimule, kes lõpetaks maal vasallide omavoli. Seepärast pöördui abipalvega Viiburi ja Turu foogti ning võib-olla ka venelaste poole.

Mässu käik. Enam kui sada aastat pidasid võõrad eestlasi alistatuiks. Samal ajal aga avaldusid siin-seal rahutused ja vastuhakkamised. Saarlased, julgustatud oma geograafilisest asendist ja võitlusrikkast minevikust, olid üritanud mässe pärast leedulaste võite Saule ja Durbene lahingus (1260). Mandrieestlaste hästiorganiseeritud vastuhakk tuli seepärast sakslastele mitte täiesti ootamatult. Eestlastele õnnetuks algas see 8 päeva varem kui kokku lepitud. Jüriööl 1343. a. alustasid harjulased mässu, tapsid kõik sakslased, keda kätte said, põletasid nende majad ja Padise kloostri. Kiiresti levis mässutuli Viru- ja Läänemaale. Harilikkude adramaa talupoegade kõrval võtsid mässust osa ka eestlastest läänimehed. Üksikud eesti soost rüütlid löid rüütlikeks teisi eestlasi. Mässajad valisid endile neli kuningat, kes pidid juhatama maa vabastamist.

Üks tugev eestlaste malev asus Tallinnat piirama, teine ähvardas Haapsalut. Et Läänemaa kuulus piiskopi alana ordu kaitse alla, siis kutsus ordumeister Burchard v. Dreieben eestlaste saadikud Paide linnusesse, et seal läbi rääkida mässu põhjuste ja sihtide üle.

Eestlased saatsidki oma neli kuningat Paidesse, kes teatasid ordumeistrile, et nad on nõus alistuma ordule, kui ordu valitseb maad vahetult, mitte vasallide kaudu. Kuid ordumeister, olles kohutatud sakslaste massilisest tapmisest, kaheldes eestlaste alistumissetpaneku aususes ning olles Harju-Viru vasalkonna liitlane, andis alatul kombel käsu eestlaste kuningad vangistada. Vangistamise juures tekkis võitlus, kus kuningad surma said.

Varsti läksid kogunenud orduväed Tallinnat vabastama ning löid Sõjamäe lahingus (14. mail) eestlasi otsustavalt. Umbes 3000 eestlast langes lahingus. Taani asehaldur, kes tundis oma võimetust maa kaitsemisel, andis Tallinna ja Rakvere lossi ordule üle, et ta hoiaks neid Taani kuninga jaoks. Viljandi ordukomtuur Goswin v. Herike asus pealikuna Toompea lossi. Kui hilinevad Turu ja Viiburi foogt oma laevadega Tallinna alla jõudsid, astus Herike nendega läbirääkimistesse ning mõjustas nad koju tagasi minema. Ka venelaste rüüsteretkest Tartu piiskopkonda samal aastal polnud eestlastel mingit kasu. Mäss mandril likvideeriti, samuti jaagupipäeval samal aastal Saaremaal puhkenud mäss. Tagajärjetuks jäi ka sakalaste fantastiline mässukatse 1345. a. toomapäeval.

Taani aja lõpp Eestis (1346). Eestlaste olukorra halvenemine. Jüriöö mässule järgnesid suured muutused Eesti riikkondlikus kuuluvuses. Juba ammu ihkas ordu endale Põhja-Eestit ning Taanile tundus ta üleliigse koormana, kuid Harju-Viru vasalkond oli kõigiti poliitilise ülevõimu vahetamise vastu. Nüüd mõistis temagi, et Taani valitsuselt pole lootda küllaldast kaitset, ja oli valmis temast loobuma ordu kasuks. Juba Jüriöö mässu aastal oli Harju- ja Virumaa antud ordule „säilitamiseks“ Taani kuningale. Kuid juba 1346. a. müüs Marienburgis¹ läbisõidul peatudes kuningas Valdemar IV Atterdag kõik õigused Eestimaa üle Saksa ordule 19000 Kölni marga hõbeda eest. Paavst ja keiser kinnitasid müügitehingu. 1247. a. andis kõrgemeister Harju- ja Virumaa Liivimaa ordumeistrile Goswin v. Herike'le valitsemiseks. Nii katkesid nõrgaks muutunud sidemed Eesti ja Taani kuningriigi vahel. Ordu maa-ala saavutas oma maksimaalse ulatuse. Ekspansiooni aeg Saksa ordu Liivi harule lõppes nüüd ning tema oluliseks ülesandeks jäi nüüd saavutatatu kaitsemine Moskva ja Leedu tõusvate võimude vastu, samal ajal kui ordu Preisi harul oli raskeid võitlusi Poolaga.

Eestlaste iseseisvuspüüdeile tähendas mässu verine mahasurumine purustavat hoopi. Eestlaste juhtivam element oli langenud.

¹ Marienburgi linnus oli Saksa ordu kõrgemistri asukoht ja kindlaid ning suurimaid linnuseid selleaegses Euroopas.

Eestipäraseid läänimeeste nimesid esineb vanus ajalooallikais nüüdsest peale harvemini. Rasked kaotused heidutasid eestlased uue mässu üritamisest. Pealegi oli ordu võita palju vähem lootusi kui Taani võimu. Vasallide ja teiste võõraste käitumine allaheidetutega muutus aga nüüd aina karmimaks. Talupoegade õigused hakkavad nüüdsest peale aeglaselt, kuid järjekindlalt vähenema, kuni eestlased orduaja lõpul langevad sunnismajisusse ja pärisorjusse.

II. Ordu ja piiskoppide aeg 1346. a. kuni reformatsioonini.

1. Vana-Liivimaa poliitilised sündmused Eestimaa müümisest Preisi ordu sekulariseerimiseni (1525).

Ordu võimupüüded piirduvad Vana-Liivimaaga. Rõivastustüli algus (1373). Põhja-Eesti omandamisega ei lõppenud kaugeltki Preisi ordu Liivi haru võimupüüded. Nüüd ei suunanud ordu oma vallutamist enam väljapoole Liivimaad, vaid püüdis oma mõju alla saada sinseid piiskoppide maid. Peamiselt tuli ordul siinjuures kokku põrgata Riia peapiiskopiga, kuna Tartu piiskopkond kaitset vajava piirimaana ajas rohkem ordusõbralikku poliitikat ning Saare-Lääne piiskopkond ei olnud ordu seisukohalt just väga tähtis.

On huvitav, millise järjekindlusega töötas ordu sajandeid enda maksmapanemiseks piiskopimail. Ordumeistrid vaheldusid sageli, kuid ialgi ei muutunud ordu Liivimaa poliitika. See tulenes küll sellest, et ordumeister Liivimaal ei omanud ial autokraatset võimu, vaid pidi arvestama teiste ordukäskijate seisukohti. Ordumeistri võimu piirasid ordulinnuste käskijad komtuurid ja foogtid, kes tavaliselt kaks korda aastas astusid kokku ordukapiitliks. Kapiitli kõrval oli veel kitsam viieliikmeline „sisenõukogu“, kuhu kuulusid Viljandi, Tallinna, Goldingeni ja Marienburgi komtuur ja Järvamaa foogt. Kapiitlis avaldus kogu ordu tahe, mis ei olnud heitlik, vaid järjekindel ja hoolimatu.

Üks pikemaid ja huvitavamaid tülisid ordu ja peapiiskopi vahel on nn. rõivastustüli. Peapiiskopid tahtsid muuta toomkapiitli¹ rõivastist hästi erinevaks ordu omast, et nii väliseltki rõhutada kuristikku ordu ja Riia toomkapiitli vahel. Rõivastustüli algusaastaks loetakse 1373. a., mil peapiiskop (Siegfried Blomberg) hankis paavstilt bulla, millega senine Riia toomhärrade valge premonstraatlaserüü asendati augustiinlaste musta rõivaga, sest esimene sarnanes

¹ Toomkapiitel — piiskopikiriku juures ametis olevate vaimulikkude koondis. Mängis enamasti otsustavat osa piiskopi valimisel.

liialt valge ordumantliga. Jälle tekkisid avalikud võitlused peapiiskoppide ja ordu vahel. Kuuria seisukohad ordu ja peapiiskopi vahelises tülis olid väga heitlikud, olenedes sellest, kumb pool suutis rohkem mõjustada kingitustega paavsti ja ta nõuandjaid. XIV s. lõpul andis paavst rea bullasid, mis risti vastu käisid 1373. a. antule. Neis öeldi, et tulevikus ainult orduvend võib saada Riia peapiiskopiks ning toomkapiitli liikmeikski pidid aja jooksul saama ainult isikud, kes varem andnud juba ordutöotuse.

Konrad von Jungingeni armuõigus (1397). Peapiiskopi ja ordu vahelistes võitlustes mängisid tähtsat osa Vana-Liivimaa vasallid, kelle poolehoidu taotlesid mõlemad võitlevad pooled. 1397. a. andis kõrgemeister Konrad von Jungingen Harju-Viru vasallidele uue läänioiguse (nn. armu), mille põhjal lääne võisid pärida meeste kõrval ka vasalli naisjoones järeletulijad kuni viienda sugulastmeni. Harju-Viru vasallide saavutis julgustas teistegi maahärrade vasalle taotlema suuremaid õigusi. Liivi piiskopkondade läänimehed saidki XV s. keskpaiku õiguse lääne ka naisjoones pärandada.

Läänide pärandatavuse laienemisega muutus maahärra läänistamisõigus enam-vähem näiliseks, vasallide perekonnad muutusid maa tegelikeks peremeesteks. Maa läänistamisega naistele muutus kindlusetuks side lääni saamise ja väeteenistuskohustuste vahel ning maahärrad pidid sõja korral hakkama toetuma enam palgasõdureile.

Maapäevad. Vana-Liivimaa konföderatiivne iseloom. Vasallide poliitilise osatähtsuse tõus ilmnis selgesti ka maapäevil, mis XV s. esimesel veerandil hakkasid koos käima maahärrade tülide lahendamiseks ning muude kogu maa seisukohalt tähtsate küsimuste otsustamiseks. Maapäev jagunes nelja seisusse: 1) peapiiskop ja piiskopid, 2) ordumeister rüütlite ja käskijatega, 3) vasallid, 4) linnad. Küsimusi arutati esmalt seisuste kaupa eraldi, hiljemini tehti ühine lõppotsus.

XV sajandi lõpu poole muutusid maapäevad kogu Liivimaa poliitiliseks keskuseks. Maapäevade tegevuses kajastub hästi Vana-Liivimaa konföderatiivne laad. Kuigi kord peapiiskop, kord ordu tahtis olla ülevõimuks maal, kellele peaksid alluma kõik muud maahärrad, tegelikult sellist olukorda täiesti ei saavutatud. Läbistikku püsisid poliitiliselt iseseisvatena üksteise kõrval nii piiskopkonnad, ordu alad kui ka suuremad linnad. Kuid välispoliitiline hädaoht ning mitmesugused ühised sisepoliitilised huvid, näit. ülevõimu kindlustamine ja süvendamine pärisrahvaste suhtes, ei lasknud maahärrasid omavahel täiesti leppimatud olla, vaid sundisid neid ikka jälle koostööle. Nii moodustas Liivimaa konföderatsiooni olude surve, kuigi tema konföderatiivset põhikorda kunagi ei fikseeritud ja siduvalt kindlaks ei määratud.

Saksa ordu võitlused Leedu ja Poolaga. Tannenbergi lahing (1410). I ja II Thorni rahu (1411 ja 1466). Pärast Leedu suurvürsti Jagailo abiellumist Poola riigipärijanna Jadvigaga (1386. a.) muutus tihedaks mõlema maa välispoliitiline koostöö¹. Poola oli ordule vaenlik seepärast, et viimase maad sulgesid Poola merele pääsemise võimalused². Koos Leeduga, kes sel ajal oli suurriik, algas Poola sõda orduga kõrgemeistri Ulrich von Jungingeni ajal. Otsustavas Tannenbergi lahingus (1410) kaotas seni võitmatu ordu. Osalt oli selles süüdi äge vihm, mis tegi märjaks orduriütlite laskemoona, nii et nad ei saanud kasutada oma kahurväge. Peame ka arvesse võtma, et ordu oli maad võtnud laostumine ja luksuselu, mille tagajärjel ta sõjaline jõud nõrgenes. Kogu Preisi ordu ala näis minevat nüüd vaenlaste kätte. Piiskopid ruttasid võitjatega lepinguid sõlmima, linnad avasid neile meelsasti oma väravad. Alles Liivi rüütelvendade appitulek kergendas pisut Preisi ordu seisukorda. 1411. a. sõlmitud Thorni rahus kaotas ordu Leedule Samogitia, poliitiliselt tähtsa maa-ala, mis võimaldas Preisi- ja Liivimaa vahel maa kaudu ühendust pidada.

Poola ei jäänud kaugeltki rahule esimese Thorni rahu saavutistega, vaid hakkas varsti organiseerima ordu Preisist väljatõrjumiseks poliitilisi liitusid, kuhu peale Leedu kuulusid Pommeri hertsogid ning Taani juhitud Skandinaavia unioon. Ordul aga õnnestus õigel ajal ära leppida Taani ja Leeduga. Viimane polnud pärast Samogitia omandamist eriti huvitatud sõjast orduga.

XV s. keskpaiku tekkis Poolal ja Preisi ordul jällegi pikaajaline sõda, mis lõppes ordu põhjaliku kaotusega. Teises Thorni rahus 1466. a. omandas Poola ordult Lääne-Preisimaa, pääsedes nii mere äärde. Ida-Preisimaa jäi ordumeistrile alles ainult Poola kuninga läänina. Ordumeister muutus kuninga vasalliks. Ainult Preisi ordu Liivimaa ala jäi poliitiliselt iseseisvaks, kuid Preisi ordu langus mõjus mitmeti ka Liivi ordu saatusele, julgustades nii ta sisemisi kui ka väliseid vaenlasi võitlusele orduga.

Henning von Scharfenberg (1424—48). XIV s. lõpul ordu saavutatud võit Riia peapiiskopkonna üle polnud kuigi kindel. Isegi ordu liikmed muutusid peapiiskopeks või kapiitli liikmeiks, saades vaenlikuks ordule, ja jätkasid orduvastast poliitikat. Omavahelistest hõrdumistest puhkesid verised vaenuavaldused peapiiskop H. v. Scharfenbergi ajal. Olles energiline mees, hankis viimane paavstilt salaja kaks bullat, millega Riia vabastati ordule antud sõnakuulmis-

¹ Poola-Leedu unioonist vt. J. A d a m s o n , Keskaeg, lk. 143.

² Nii oli Poola koridori küsimus päevakorras juba keskajal.

töotusest ning toomkapiitlil lubati uuesti rõivastuda musta augustiin-laserüüsse. Eialgu hoidis peapiiskop mõlema bulla olemasolu salaja. Kuid kui Grobini foogt Goswin von Ascherberg tappis ja uputas Liibavi järve suure Liivimaa kirikuvürstide saatkonna, kes oli teel Rooma, siis esines peapiiskop saladuses hoitud bulladega ning pani endale selga augustiinlase rüü (1488). Seda nähes asus ordumeister relvastuma. 1438. a. Valga maapäeval tuli ordu peapiiskopile rõivastuse küsimuses vastu. Riia linna alluvuse küsimuse otsustamine lükati aga edasi.

Kirchholmi leping (1452). Kui pärast Scharfenbergi surma pääses peapiiskopi toolile kõrgemeistri kaplaan ja kantsler (Silvester Stodewescher), siis näis ordu mõju peapiiskopkonnas uuesti suurenevat. Uuesti võeti toomkapiitlis tarvitusele valge rõivastis. Riia linna alluvuse küsimus lahendati leplikult Kirchholmi lepingus. Ordu ja peapiiskop pidid võrdlemisi ühtlaselt jagama linna valitsemist ning sellega seotud mitmesuguseid sissetulekuid (näit. mündilöömisest, kalakümnisest jm.). Kuid nüüdki ei kestnud hea vahekord peapiiskopi ja ordu vahel kaua. Varsti näeme peapiiskoppi ordu vihase vaenlasena, kes kõigiti püüab tühistada Kirchholmi lepingut ning ordu vastu isegi Rootsi sõjajõud maale kutsub. Koos peapiiskopiga võitles ordu vastu muidugi ka ta põline vaenlane — Riia. Kord kaldus õnn ühele, kord teisele poolele. Alles 1491. a. õnnestus ordul lüüa riialasi nii põhjalikult, et nad olid nõus Kirchholmi lepingu taastamisega, ordulinnuste ülesehitamisega ja raske hüvitusemaksuga.

Venelaste rüüsteretked (1480—81). Tatari ikke langemisega, Moskva riigi tõusuga ja Liivimaa naabriks muutumisega¹ kasvas jälle suureks Liivimaale Vene hädaoht. 1480. ja 1481. a. rüüstasid Moskva ja Pihkva väed laialiselt Lõuna-Eestit, terroriseerides vastupanu murdmiseks elanikke väga julmalt. Vaatamata võitudele ei asunud venelased, kes olid nõrgad piiramiskunstis, maad vallutama, vaid tegid 1481. a. orduga kümneks aastaks vaherahu.

Ivangorodi ehitamine (1492). Hansa kontori sulgemine Novgorodis (1494). 1493. aastal pikendati küll vaherahu ordu ja Moskva vahel, kuid vahekorrad jäid endiselt pinevaks. 1492. a. suvel oli Joann III ehitanud trotslikult Ivangorodi kantsi otse vastu Narva linnust. 1494. a. sulges ta Hansa kaubakontori Novgorodis, andes nii raske hoobi eriti Liivimaa kaubandusele. Vangistatud kaupmeestega käidi halvasti ümber, eriti Tallinna omadega. Mõõdus hulk aastaid, enne kui Liivimaa linnad, Hansa liit ja ordu suutsid koos

¹ Vt. J. Adamson, Keskaeg, lk. 144.

saavutada vangistatute vabastamist. Ordu ja Vene vahekorra tegi veel pinevamaks Ivangorodi vallutamine ja põletamine Rootsi laevade poolt 1496. a. suvel. Kuigi venelastel oli käimas sõda rootslastega Soomes, süüdistasid nad liivimaalasi, et viimased olevat õhutanud rootslasi Ivangorodi hävitamisele. Vene vägede koondumine Ivangorodi, mis veel samal aastal üles ehitati, ja Pihkvasse ning sage piiripuutumatus rikkumine venelaste poolt aina suurendasid pinevust.

Ordumeister Wolter von Plettenbergi võitlus venelastega. Seritsa (1501) ja Smolina (1502) võidud. Selleaegne ordumeister Plettenberg pidi tõsiselt arvestama suuremat sõda Venemaa ja ordu vahel. Ta teadis, et ajakohases sõjas on vaja rüütlitest ratsaväe kõrval ka palgasõdureid ja kahureid. Kuid viimaste muretsemine nõudis raha. Väljast polnud toetust loota. Preisi ordu oli tülis oma läänihärra Poola kuningaga, Rootsi ja Taani sõdisid omavahel, Vendi linnad lubasid küll toetust, kuid tegelikult andsid vähe. Seepärast pidi sõja korral Liivimaa arvestama ainult enda majanduslikku kandejõudu. Ainult Leedu, kellega Moskva oli alustanud sõja, oli valmis liituma orduga. Ordu vahele Venega lõppes küll alles 1503. a., kuid kartes, et venelased enne seda leedulasi otsustavalt löövad, otsustas Liivimaa maapäev varem alustada sõda.

1501. a. töötati välja ordu ja Leedu vaheline pealetungi kava ning kui suvel 2000 palgasõdurit Lüübekist Liivimaale jõudis, alustatigi sõjategevust. Augustis läks teele liivimaalaste vägi, mis suure talupoegade arvu tõttu ulatus üle 80 000 mehe. Seritsa jõe suudmel tekkis liivimaalastel suure vene väega lahing, mille liivimaalased võitsid. Selle järel liiguti edasi ning piirati ja vallutati Ostrovi linn. Leedulaste toetuse ärajäämine ning sõjaväes puhkevad nakkushaigused ei lubanud aga jätkata võitlust Venemaal. Leedu suurvürst Aleksander oli vaheajal saanud Poola kuningaks ning uued huvid ja mured hoidsid teda eemal sõjakäigust venelaste vastu.

1501. a. novembris sooritasid venelased hirmsa rüüsteretke Liivimaale, mille all eriti kannatas Tartu piiskopkond. 1502. a. Liivimaa maapäeval Volmaris valitses väga ärev meeleolu. Palgasõdurid nõudsid suuremat tasu, seisused ei tahtnud kanda uusi makse, Tartu piiskop ähvardas alistuda venelastele, kui maad küllaldaselt ei kaitsta, Harju-Viru vasallid tahtsid vabaneda ordumeistri alt ning tulevikus alluda ainult kõrgemeistrile. Vaatamata sellisele partikularismile, õnnestus Plettenbergil läbi suruda uue maksu ning sama aasta augustis läksid Liivimaa väed uuesti Venemaale. Ka nüüd ei toetanud liivimaalasi leedulased, kes olid alanud salaja läbirääkimisi Venemaaga.

Liivimaalased vallutasid kolm Pihkva eeslinna ning liikusid siis vastu Pihkvat vallutama tulnud Vene abiväele, kus liivimaalased otsustavalt võitsid. Ka Vene väes võitles seekord palju palgasõdureid. Smolina kaotus masendas venelasi nii, et nad 50 aasta jooksul ei teinud katset Liivimaale tungida. 1502. a. sõlmiti Moskva ja ordu vahel vaherahu küll ainult kuueks aastaks, kuid hiljemini pikendati seda korduvalt.

Vene hädaohu kõrvaldamises oli hiiglateeneid Plettenbergil, kes oskas pealetungiga parajal ajal kaitseda maad ning ühendada erihuvilisi Liivimaa võimused koostööks. Ta oli üks targemaid Liivimaa ordumeistreid niihästi strateegilistes kui ka diplomaatilistes küsimustes. Tema kasustas maa aktiivse kaitse põhimõtet, mille järgi võitlus tuleb viia vaenlase maa-alale. See oli paratamatult tarvilik, sest venelaste sõjapidamise viisidega, mille nad omandanud tatarlastelt, käis kaasas äärmine julmus ja rüüstamine maa nõrgestamiseks. Venelastel oli seda kerge teha, sest Eesti maa-ala oli võrdlemisi väike.

Liivi ordu üksijäämine järgnes Preisi ordu sekulariseerimisele 1525. a.¹ See sündmus andis Liivi ordule juurde küll suure iseseisvuse läike, kuid tema poliitiline positsioon muutus nüüd palju kõikumavaks.

2. Eestlaste pärisorjastamise algus ja süvenemine.

a. Mõisade ja teoorjuse tekkimine.

Mõisamajanduse areng. Mõisade tekkimine ja kasvamine Vana-Liivimaal on tihedas seoses välisvilja suureneva nõudmisega Lääne-Euroopa turgudel. Eriti Flandrias, kus hiliskeskajal tööstus arenes kiirsammul, kasvas nõudmine välisvilja järele kiiresti. Orduaja alguses kasvatati Vana-Liivimaal vilja peamiselt ainult oma tarbeks, kuid hiljemini hakati seda tootma ka väljaveoks. XIV s. veetakse siit juba päris suurel hulgal rukist ja kaera Flandriasse, ning nende kõrval ka väiksemal määral lina.

Vilja saatsid turule nii ordu kui ka vasallid. Ordule kui suurte maa-alade valitsejale tuli juba maksude näol kokku rohkem vilja, kui ta ise vajas. Ordu asus varsti ka ise põlde harima. Teiselt poolt vasallid, et vilja turustamisega rohkem teenida, hakkasid enam ja enam omandama harimiseks maad, asutama mõisu. Mõisamaad, nagu juba oleme näinud, olid väga mitmesuguse päritoluga, omandatud küll seaduslikul, küll mitteseaduslikul teel.

¹ Vt. J. Adamson, Uus-aeg, lk. 79.

Üldiselt võib nentida, et suurem osa mõisapõlde tekkis endisil talumail, osalt söötis olevail, osalt talupoegade käes kasustada olnud mail. Mõisade tekkimisaeg pole kaugeltki igal pool üks ja sama. Harjus ja Virus leidis juba XIII s. lõpul mõisu, mujal tekkisid nad palju hiljemini. Eriti hoogus oli mõisade asutamine XV s. XVI s. alguses oli mõisavaldus muutunud Vana-Liivimaal juba valitsevaks majandusvormiks ning sellest ajast peale on õigem kõnelda mõisnikest ja aadlist kui läänimeestest. Mõisade maa-alad polnud orduaja lõpul küll nii laialdased kui Vene riigi ajal, kuid taludega võrreldes olid nad siiski õige suured. Keskmise suurusega mõis XV s. võrdus umbes 14—28 keskmise taluga.

Mõisapõldude tekkimisega käis kaasas mitmesuguste mõisahooneite ehitamine. Enne mõisavalduse tekkimist, kui vasallid leppisid ainult hinnus- ja kümnismaksu tuluga oma läänist, ei elanudki nad tihti oma läänis ning hooneist leidis vasallil seal ainult mõni ait või küün loonsumaksude mahutamiseks. Mõisavalduse tekkimisega ning uue poliitilise korra kindlaksmuutumisega asusid vasallid elama oma läänidesse, põldude lähedale, püstitasid sinna oma eluhooned ja muud mõisamajandamiseks vajalikud ehitised.

Teokohustuste areng. Orduaja alguses, nagu nägime, olid talupoegade teokohustused õige väikesed. Tavaliselt ei ulatunud aastaste teopäevade arv isegi ühe nädalani ning tegu ise omas avalikkuna ja üldkasulikku iseloomu. Mõisavalduse tekkimisega XIV ja eriti XV sajandil hakkas talurahva teokoorem hoogsasti tõusma. Talupoegi, kes seni olid teol olles teinud ainult üldkasulikke töid, hakkas vasall kasutama oma isikliku majapidamise huvides. Nagu teame, tõusis ordu ja peapiiskopi vahelised võitlusid jõudsasti läänimeeste tähtsus, sest nii üks kui teine pool vajas nende poolehoidu. Seepärast ei julgenudki maahärrad teha vasallidele takistusi teomäärade kõrgendamisel. Kas ja missuguseile seadusile toetudes vasallid õigustasid teo tõstmist, on teadmata. Arvata võib ainult, et talupoegadel ei olnud esialgu erilist vaenu vasallimaade harimise vastu, kui need olid veel väikesed ning nõudsid ainult mõne päeva lisatööd. Hiljem, kui mõisapõllud suurenesid, võis mõisnik vanale tavale toetudes öelda, et talupojad on ikka kohustatud üles harima vasalli maid. Maahärrade eneste maadel ei andnud teokohustuste tõus end nii raskelt tunda kui vasallide juures. Maahärradel leidis müid sissetulekuid maaharimise tulude kõrval ning nad võisid oma põldudel tarvitada sõjavangide tööjõudu. Eriti tegi seda ordu.

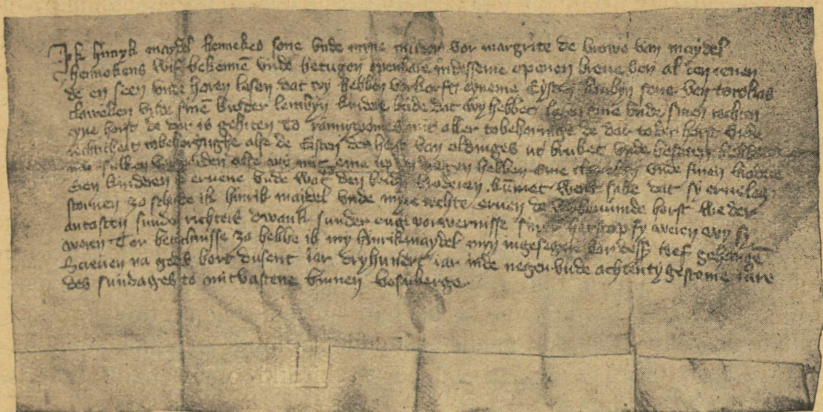
XV s. lõpul ja XVI s. alguses on talurahva teokoormised väga erinevad eri mõisus ning maahärrade, linnade või muidu avalikkude asutiste aladel. Tegu ise oli kolmesugune: tavaline tegu, korra-

tegu ja talgud. Adramaalt nõutav tavaline tegu maahärrade maal ei olnud kuigi suur¹. Umbes 1500. a. paiku nõuti näiteks ühes ordule kuuluvas läti mõisas 32 päeva tegu aastas. Saare-Lääne piiskopile kuuluvail mail sooritasid talupojad 25 teopäeva aastas. Tallinna linna ja Padise kloostri mõisus piirdus teopäevade arv koguni üheksaga aastas. Eramõisus ulatus aga teopäevade arv juba sadadesse. Ikka üldisemaks muutus neis orduaja lõpul nõue, et talupoeg tehku tegu igal nädala tööpäeval. Tavaliselt ei sooritanud seda tegu talupoeg ise, vaid tema poolt välja saadetud sulane. Tavalisele teole lisandusid korrategu ja talgud. Korrategu nõudis mõisnik vakuselt kui tervikult. Kordamööda käis seda sooritamas mõisas teoline kord ühest, kord teisest talust. Korrategu kasutas mõis mitmesuguste väiksemate ülesannete teostamiseks: korralised talitasid mõisa karja, aitasid ehitustöödel, olid öö- ja väljavahtideks jne.

Talguid korraldas mõis hooajaliste tööde puhul. Teataval päeval kutsuti mõisa kokku hulk inimesi tööle ning kui nad olid veetnud päeva rängas töös, võisid nad järgneva öö mõisa kulul pidutseda: tantsida, juua ja süüa. Esialgul olid talgud vabatahtlikud, kuid hiljem tegid mõisnikud talgutest osavõtmise kindlaks kohustuseks.

Maksude suurenemine. Orduaja lõpul ei suurenenud ainult talupoja teokoorem, vaid suurenesid ja rohkenesid arvult maksud, mida talupoeg tasus läänivaldajale. Kümnnismaks protsentuaalse maksuna oli säilinud orduaja lõpul ainult vähestel aladel. Temaga kaasnud saagihindamine oli osutunud liiga tülikaks. Seal, kus kümnnismaks veel kehtis, ei võetud teda enam kümnnendiku osana saagist, vaid tervelt veerandina. Laialdasemalt kümnnismaksust oli tarvitusel maa järgi kindlaksmääratud hinnusmaks, mis ei olenenud viljasaagi suurusest. Hinnusmaksu määrgi on orduaja lõpu poole tõusnud õige suureks — enamasti nõutakse adramaatalult aastas üheksa vakka mitmesugust teravilja, kohati aga isegi mitu korda enam. Väike kümnnis, mida võeti koduloomilt, on asendatud nüüd kindla rahamaksuga. Mitmesuguseilt talumajanduse kõrvaltooteilt, nagu aedviljalt, kodulindudelt, munadelt, mitut liiki tarbepuult, lõngalt jne., maksavad talupojad, jaosteks kutsutud loonusmaks. Vakusepidustuste jaoks minevad maksud on suurenenud ja arvukamaks muutunud, nii et maksudekoguja võib arvestada pidustusel

¹ Alul mõisteti adramaa all maad, mille harimine toimus ühe adra ja hobusega. Orduaja lõpul oli see maaühik, millelt tehti 6 päeva nädalas tegu. Karl XI ajal Liivimaal mõisteti adramaa all maaühikut, millelt talupoeg sooritas makse ja tegu 60 riigitaalri suuruses.

14. juunis. Näide eestlaste maaomandist XIV sajandil; Hinrik Maydel tõendab enda ja oma ema nimel, et on müünud eestlasele Claweken'ile, Lembin pojale Torokas'ist ja tema vennale metsa. Pärغامentürik.

suurt toiduainete ülejääki, mida talupoegadele tagasi ei anta. Mõnel pool on kombeks ümber arvata rahasse mitmesuguseid vakusmakse, nagu vakuhärgi, vakuõlut, vakuleiba, vakuvõid jne. Rahas nõutakse orduaja lõpu poole ka maa pealt maaraha ning isikuilt isikumaksu.

Nende, vasallidele minevate maksude kõrval tuli talupojal maksta väikest viljamaksu veel kirikule ning erilist korramaksu maa-härrale maakaitse heaks. Viimane läks palgasõdurite ülalpidamiseks. Neile tavalistele maksudele lisandusid sõja ajal veel erakorralised. Nii oli talupoegade maksukoorem kujunenud orduaja lõpu poole õige rängaks ning pole imestuda, et talupojad, kes palju tööjõudu pidid kulutama veel mõisa teole, hakkasid vaesuma. Mitmesuguste maksude kujul vabanesid talupojad sõjajärgusest, mis asjaolu mõjus negatiivselt nende sotsiaalsele seisundile. Ka vasallid ei läinud enam isiklikult sõtta, vaid saatsid ratsureid.

b. Talupoegade õigusliku seisundi halvenemine.

Eestlaste ühiskondlik liigestus orduaja lõpul. Nagu eestlaste majanduslik seisund, nii muutus ka nende õiguslik olukord orduaja lõpul väga rõhuvaks. Eestlaste ühiskondlik liigestus pole enam kaugeltki endine. Väike-läänimehed, vabatalupojad ja (enamasti vöö-

rast rahvusest) orjad on väga väheseks jäänud. Orduaja alguses olid nad aga kandvad rahvakihid. Paljud eestlasist läänimehed näivad olevat kaotanud oma lääni või saksastunud. Vabade talupoegade arv on langenud umbes $\frac{1}{10}$ -le taluperemeeste üldarvust. Sel ajal, kui talurahva enamus langes üldiselt sunnismaisusse, olid ainult vähesed talupojad jäänud vabaks, olgu siis, et oli tegu endiste rahvavanematega, keda uued võimud kohtlesid lugupidavalt, või jõukate talupoegade, kes jaksasid endid priiks osta teokohustusist ja sunnismaisusest. Ka orjade hulk näib kaduvat orduaja teisel poolel. Vasallid mõistsid, et orjadest suurima tulu saamiseks on kasulik neid vabastada ja asetada peremeestena tühjaks jäänud taludesse või küla ääremail. Ka ei sobinud orjapidamine hästi Maarjamaa kristliku ilmega, mispärast kirikki omalt poolt manitses orjapidamist kaotama.

Maarahva enamiku moodustas XVI s. alguses mittevaba sunnismaine maarahvas, kes jagunes kolme suurde kihti: adramaa-talupojad, üksjalad ja maatamehed.

Adramaa-talupojad, kelle talu suurus vahel oli ka üle või alla ühe adramaa, harisid oma täistalu ning tegid mõisale tegu jala või hobusega.

Üksjalad asusid enamasti küla ääremail ega omanud nii suuri talusid kui adramaa-talupojad. Sageli asusid nad alemaadel, kus töökoorem oli palju suurem kui vanadel põldudel. Seepärast nõudis mõis neilt tegu ainult jalapäevade näol, kuna adramaa-talupojad pidid tegu tegema ka hobusega. Jalateost on tekkinudki nimi üksjalg. Paljud üksjalad teotsesid ka käsitööga. Üksjalgade kiht tekkis suuremalt osalt vabakslastud orjadest või päristalupoegade nooremaist poegadest, kel ei jätkunud tööd ja ruumi isatalus. Saaremaal oli eriliik pooltalupoegi — pundenikud.

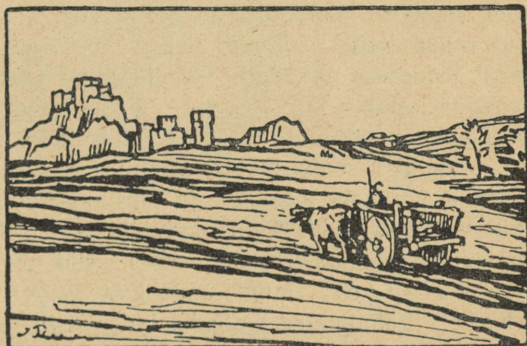
Maatamehed jagunesid talusulaseiks ja vabadikeks. Talusulased olid seotud kindla ja pikemaajalise töölepinguga mõne talu külge, vabadikud aga mitte. Viimaste hulka kuulusid mitmesugused talu ääremail asuvad saunikud, päevatöölised ja rändkäsitöölised. XVI s. alguses antud seadused püüdsid ka maatamehi siduda teatava piiratud elukoha külge, kuid tegelikult vaadati nende liikumisele läbi sõrmede, sest mõisnikel polnud nende koha peal kinnihoidmisest mingit otsest kasu.

Sunnismaisuse tekkimine. Nagu nägime, oli talurahva enamus orduaja lõpul oma elukoha külge kinnistatud, muutunud sunnismaiseks. Sunnismaisuse tekkimine on üheks eesti ajaloo huvitavamaks probleemiks ning teadlaste arvamused erinevad ses küsi-

muses. Nagu nägime, ei olnud talupoegade olukord kogu maal orduaja teisel poolel kaugeltki ühesugune, vaid teo- ja maksumäärad erinesid väga tunduvalt. On täiesti loomulik, et talupojad püüdsid lahkuda mõisast, kus koormised olid suured, ning asuda teise vasalli juurde, kes nõudis vähem tegu, või asuda koguni linna, kus üldse puudusid teokohustused.

Talupoegade ühest kohast teise asumist õhutas tihti veel soov pääseda oma võlgadest mõisahärra vastu. XV s. olid väga paljud talupojad muutunud nimelt mõisa võlglasteks. Pärast laastavaid sõdu ning Harju mässu julma rüüstamisriikast mahasurumist aitasid tihti mõisahärrad varustada talusid kõige hädavajalikuma inventariga. Mõisnikule oli ju tähtis, et talu tühjaks ei jääks, sest siis oleksid läinud talle kaduma talust saadavad maksud ja tegu. Eriti vajasis mõisniku toetust veel mitmesugused uudisasunikud küla ääremail või sööti jäänud, peremehe kaotanud taludes.

Samuti tavatsesid mõisnikud sagedasti ikaldusaastail aidata talunikke viljaseemne laenamisega. Talupoegadel, kellele maksud ja teokohustused peale suruti, oli aga raske tasuda kord tekkinud võlga. Kui aga talupoeg oli põgenenud mõne teise maahärra alale, siis oli ta pääsenud otsekui

15. joonis. Mõisatööl keskajal.

teise riiki ning tema endisel mõisnikul oli raske nõuda temalt kätte oma võlga ning seda kohtulikult kindlaks teha.

Talupoegade ühest kohast teise liikumist vasallid koos maahärraga püüdsid tõkestada seadusandlikul teel. 1422. a. maapäev otsustas, et põgenenud talupojad tuleb välja anda endisele mõisnikule või nende uus mõisnik või linn, kuhu nad asunud, pidi tasuma talupoja võla tema endisele mõisnikule. Selle „mees või võlg“ põhimõtte teostamine oli sageli seotud suurte raskustega. Mõisnikul polnud kerge tõestada kohtule talupoja uues elukohas tema võlgu, sest puudusid kirjalikud võlakohustused, nagu tuntakse neid praegu. Eriti raske oli mõisnikul selgeks teha talupoja võlgu linnakohtule, sest linnad olid talupojale sõbralikud ning mõisnikele vaenlikud. Seepärast soovisid vasallid loobuda „mees või võlg“ põhimõtte aluselt ning kuulutada kõik talupojad sunnismaisiks.

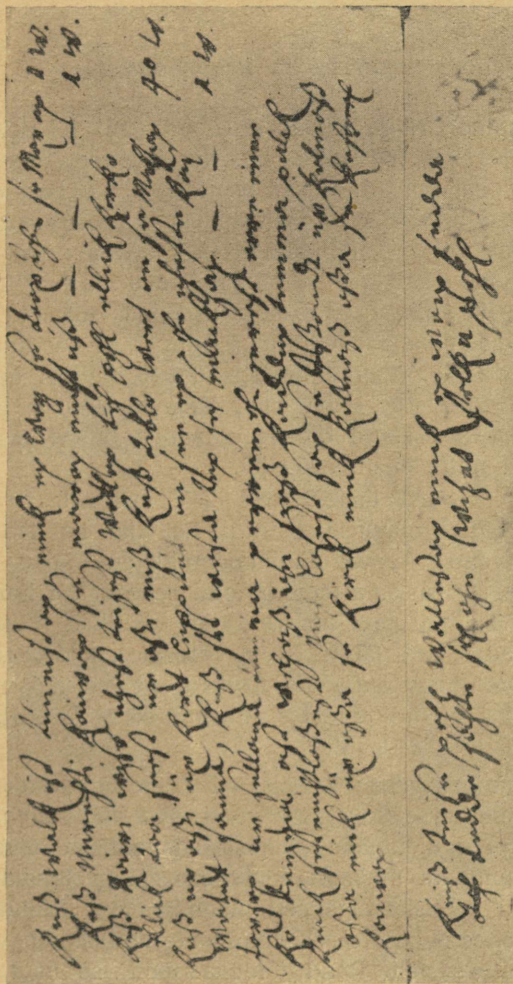
Varsti avaldatigi vastavasisulisi seadusi. XV s. keskpaiku antud määrused põgenenud talupoegade kohta ei nõua enam mõisnikult talupoja võla tõestamist kohtule. Tal pruugib ainult tõestada talumehe pikemaajalist elamist nõudja läänis ning talupoeg antakse talle välja, kui ta ei maksa ära nõutud võlasummat. Sellise seaduse aluseks näib olevat väide, et kõik talupojad on mõisniku võlglasted ning seega ühtlasi sunnismaised. On siiski väga küsitav, kas kõigil talupoegadel oli mõisnikele võlgu või oli see ainult ettekäändeks talupoegade maa külge kinnistamisel. Igatahes võib väita, et sunnismaisus hakkas Liivimaal kehtima XV s. keskpaiku. Mõned hilisemad seadused rõhutasid ainult veel selgemalt talupoja maa külge kinnistumise põhimõtet.

Talupoegade õiguslik seisund XV s. lõpu- ja XVI algupoolel. Sunnismaisuse tekkimisega ei langenud talupojad kaugeltki täiesti õigusteta olukorda. Talupojad ei olnud veel maast lahus müüdavad otseselt muud asjad. Mõnest ürikust orduaja lõpul paistab küll, nagu oleks talupoegi müüdud. Tegelikult oli talupoegade „müümise“ juhul tegemist ainult lunaraha maksimisega ärajoosnud talupoja uue peremehe poolt tema endisele mõisnikule. Sunnismaisus, mille sihiks oli talupoegi senisest tugevamini oma kodukolde külge siduda, ei eitanud talumehe omandi- ja pärandusõigust talu suhtes, vaid pigemini kinnitas neid. Talupojad jäid edasi talude omanikeks ning mõisnik oli õigustatud neid talust välja mujale asetama ainult vabalt kokkuleppel, kuigi tegelikult sageli selle õigusnormi vastu eksiti. Läänimeeste nõusolekul võisid talupojad müüa üksteisele alemaid, vahetada heinamaid jne. Ainult talude pärandamisõigust püüdsid vasallid kohati kitsendada, et talud kergemini läheksid nende kätte vaibevarana. Mõnel pool jäeti naised pärandusõigusest ilma, teisel ei lubatud talu pärandada väljaspool lääni asuvaile sugulasile jne. Talupoegade õigused vallasvarale ei leidnud orduajal peaaegu mingisugust kitsendust, samuti ka nende jahi- ja kalastamisõigus. Kohati nõuti ainult, et talupoeg enne oma saaduste müügile viimist tasuks ära mõisnikule loonus makstavad maksud. Mingisugust mõisahärra nõusolekut ei vajanud talupoeg ka abiellumise korral.

Õigusemõistmiselgi mängisid talupojad veel tähtsat osa. Kuigi kohut talupoegade asjus peeti maahärra foogti või vasalli juhatusel, ometi mõistsid kohut tegelikult talupoegadest kaasistujad ehk hirsnikud. Kuid mida enam orduaja lõpu poole, seda suuremaks muutusid foogti või vasalli õigused otsust muuta ning ühtlasi vähenesid võimalused kohtuotsuse peale edasi kaevata maahärrale.

Peale harilikkude kohtute teotsesid veel XV s. loodud adrakohtud,

mis arutasid mõisnikkude vahelisi asju ühenduses talupoegade põgenemisega. Talurahva õigused, mille alusel kohut mõisteti talupoegade-vahelises süüteoasjus, sisaldasid palju norme, mis ulatuvad tagasi Muinas-Eesti aega. Talurahva õigused olid mitmeti inim-

16. joonis. Liivi resp. Eesti talurahvaõiguse eestikeelne tekst: „Kesz walkist tunnistap, ninck ep woy se teox teha, se Maxap 1 w. [alge, s. o. eriline rahaühik] — Kesz unrecht kaiwap se maxap nuchtusz 1 w. jne.“

likumad samaaegseist rüütliõigusist, näit. polnud siin peaaegu sugugi ette nähtud verise kätemaksu võimalusi kahjukannatanu poolt.

Tagasi vaadates talupoegade õiguslikule olukorrale orduaja lõpul peab nentima, et see oli tunduvalt halvem kui orduaja alguses, kuid kaugeltki veel mitte nii halb kui XVIII sajandil, Vene ajal. Päris-

orjusega sarnanev seisund esines alles võrdlemisi kergel kujul — oli tekkinud küll sunnismaisus ja sundtegu, kuid talupoja perekonna- ja asjaõigus polnud palju muutunud, samuti oli säilinud endine vakuste ja külakorraldus talupoegade piiratud omavalitsusega ning kohtumõistmise õigusega.

3. Jooni linnaelust ja kaubandusest.

Linnade tekkimine. Nagu mujal Euroopas, nii tekkisid meilgi linnad linnuste ja turukohtade juurde. Enamik Vana-Liivimaa linnu kujunes XIII sajandil. 1219. a. asutatud Tallinna linnuse juurde kujunes varsti linn, mis jõudsalt kasvama hakkas kaubanduslikult soodsa asendi tõttu. Tallinna jõudsat kasvu aimame kuuldes, et 1237. a. oli seal juba haigla pidalitõbiste jaoks ning XIII s. keskpaiku oli raad juba nii võimas, et tema nõusolekut küsimata ei tohtinud Taani kuningas linnale määrata foogti. Tartu linn tekkis 1230-ndail aastail 1224. a. rajatud linnuse juurde. XIII s. keskel või hiljemini kujunesid Vana- ja Uus-Pärnu, Viljandi, Paide, Haapsalu, Narva ja Rakvere. Kuressaare alevik omandas linnaõigused alles XVI sajandil, seega mitte enam orduajal.

Erilise hooga kasvasid linnad meil XIV sajandil, transiitkaubanduse tunduva elavnemise tõttu. Sel ajal, kui talupoegade olukord järjest halvenes, kasvas linnakodanikkude jõukus ja iseteadvus. Meieaegse arusaamise järgi olid selleaegsed linnad kaunis inimkehvad — Tallinnas oli umbes 10 000 elanikku, Tartus pisut vähem, teistes linnades veel vähem. Kuid võrreldes neid arve Lääne-Euroopa suurlinnade linnaelanikkude arvuga, peame pidama kodumaa linnu võrdlemisi rahvarikkamaiks, kui nad on seda praegu¹.

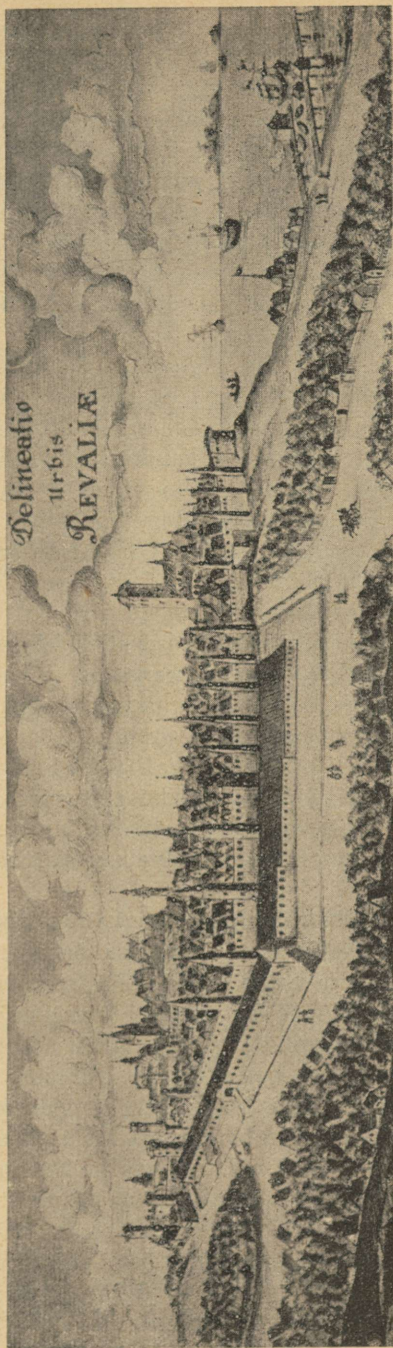
Linnade sisemine korraldus. Keskajal, mil riigielus puudus moodne ühtlus ning tema juhtimine ühest keskusest, olid linnad palju iseseisvamad kui praegu, omades laialist omavalitsust, omi seadusi ja kohut. Meie kodumaal maksab öeldu suuremate linnade kohta, väiksemad seevastu sõltusid tugevasti maahärradest. Linnu juhtisid raed pärjermeistritega eesotsas. Suuremais linnus oli viimaseid mitu, Tallinnas näiteks neli. Raad täiendas end ise uute liikmete juurdekutsumise teel ning oli oma iseloomult võrdlemisi aristokraatne.

Nagu mujal, nii aitasid meilgi linna elu korraldada peale rae suured kodanikkude organisatsioonid, suurgildi organiseerunud

¹ Vrd. J. Adamson, Keskaeg, lk. 106.

kaupmehed ja väikegildi kogunenud käsitöölised. Tööalade järgi koondusid käsitöölised veel tsunftidesse. Eriti liikmeterikkad olid meil pagarite ja lihunikude tsunftid. Nagu mujal, nii elasid meilgi suuremais linnus ühe ala käsitöölised ligistikku: Tallinnas näiteks asusid kingsepade poed turu nurgal praegusel Kinga tänaval. Gildide kõrval esinesid suuremais linnus veel Mustpeade vennas-tused, kuhu kuulusid linnas viibivad võõrad ja vallalised kaupmehed. Maa väiksemais linnus oli tsunftiasjandus väga vähe arenenud ning sinne elu ei erinenud palju maaelust. Tähtsamaks elatusalaks kodanikele oli põllutöö.

Kaubateed. Kodumaa suuremate linnade Tartu ja Tallinna kiire kasv oli tingitud eeskätt nende kaubanduslikult soodsast asendist suurte kaubateede ääres, mis ühendasid Lääne-Euroopaga Novgorodit ja tema tagamaid ning Soomet. Juba varakult, XIII s. 80-ndail aastail, astusid Tartu ja Tallinn võimsasse Hansa liitu. Neile järgnesid hiljemini Pärnu ning Viljandi. Hansasse liitudes said linnad mitmesuguste soodustuste osaliseks. Nende huvides ja surve all hakkas Hansa keelama saksa kaupmeestele sõitu otse Neeva jõe kaudu

17. joonis. Tallinn XVI s. esimesel poolel.

Novgorodisse. Kaupmehed pidid seevastu tooma Novgorodi jaoks määratud kaubad Riia, Pärnu või Tallinna sadamasse, kust need edasi toimetati. Riia-st liiguti Novgorodisse kas Väina ja Lovati jõge pidi või Võnnu kaudu, kust tee viis Pihkvasse edasi Tartu, Emajõe, Peipsi ja Pihkva järve kaudu. Pihkvast edasi pääseti mitut jõge pidi. Tallinn pidas Novgorodiga ühendust kas Tartu või Narva ja edasi Peipsi ning Pihkva kaudu. Narvast võidi aga ka Luuga jõge pidi läheneda Novgorodile. Pärnust suunduti itta piki Pärnu jõge, tema harude, Võrtsjärve, Emajõe kaudu jne. Eriti rikkalikult liikusid kaupmehed teedel, mis viisid Tallinnast Narva ja Riia-st Tartu.

Esiialgu mängis Saksa ja Flandria linnade ning Novgorodi vahelises transiitkaubanduses peosa Liivimaa sadamaist Riia, hiljemini loovutas ta esikoha Tallinnale. Tallinn oli küll tavaliselt ainult vahejaamaks, kust saksa kaupmehed viisid hiljem edasi oma kauba, kuid hilisemal orduajal juhtus vahel, et Novgorodi kaupmehed tulid saksilastele Tallinna vastu ning toimetasid siit ise kaupa edasi. Novgorodi kõrval varustas Tallinn Lääne-Euroopa saadustega Soome sadamaid, mis keskajal ise ei olnud tihedamas kaubavahetuses Euroopaga.

Kaupmeeskonna reisud keskajal olid üldiselt õige hädahohtlikud, mistõttu hansalased sõitsid laevastikus koos sõjalaevade kaitse all. Mandril kaitsesid hansalasi kohalikud maahärrad ja linnad, kes andsid neile kaasa kaitsemeeskonnad. Viimaste ülesandeks oli ka selle järele valvata, et võõrad ei kaupleks maal, sest kauplemist peeti linnade eesõiguseks. Kuigi kaubavahetuses mängisid juhtivat osa mitte-eestlased, said eestlasedki sellest teatavat kasu. Näiteks aitasid nad kaasa kaupade transportimisel ning võisid linnas käsitöölisena tutvuda Lääne-Euroopa ainelise kultuuriga.

Liivimaa linnade suhted Novgorodi kontoriga. Novgorodi hansakontori valitsemises mängisid esmalt peosa Lüübek ja Visby, kuid XIV sajandi teisel poolel läks tema juhtimine Liivimaa linnade kätte. Visby langes sel sajandil taanlaste kätte ning Lüübekil ja teistel Vendi linnadel oli liiga palju muret Taani vastu peetavate sõdade pärast, nii et neil oli vähe võimalusi Novgorodi kontori juhtimiseks. Pealegi oli seda palju kergem teha lähedaselt Liivimaalt, kui kaugest Lüübekist. Liivimaa linnad, kes tihti kogunesid kokku linnadepäeviks, võtsid nüüd Hansa ja Novgorodi vahelise kaubanduse reguleerimise enda kätte. Nemad sõlmisid Novgorodiga saksa kaupmeeste nimel kaubalepinguid ning tarbe korral oma nõudmiste läbi-surumiseks kuulutasid välja kaubandussulgusid. Paraku ei pidanud kõik hansalinnad täiesti üksmeelselt kaubandussulgusid. Eriti elavalt kauples aga Novgorodiga sel ajal Narva, kes ei kuulunud Hansa

liitu, kui teised Liivimaa linnad keeldusid kaubavahetusest venelastega. Venemaaga kaubitsemist takistasid venelaste poolt harrastatavad pettused, lepingutest üleastumine ja valeraha käibe leaskmine.

Hansa linnade päevil esinesid Liivimaa linnad üksmeelse rühmana, kelle seisukohti tuli tõsiselt arvestada tervel liidul.

Tähtsamad kaubaartiklid. Kaubanduse soikumine. Tähtsamaiks kaupadeks, mida Lääne-Euroopast Eestimaa linnade kaudu veeti Venemaale, olid kaneel, sool ja heeringad. Idast läände toimetati eeskätt karusnahku, mett ja vaha. Liivimaa enda tähtsamaiks väljaveokaubuks olid teravili ja linad, aga ka loomanahad. Tallinna sadam oli eriti tähtis soolakauplemise poolest. Siin oli soola laokoht Hansa idakaubanduses. Sool kaaluti siin kottidesse, märgiti neile peale Tallinna kaal ning saadeti edasi Venemaale, Soome või Liivimaale.

XV ja XVI s. murrangul pärast Novgorodi kontori ajutist sulgemist ja uute kaubateede tekkimist Saksamaalt Venemaale Breslau ja Poola-Leedu kaudu muutus Vana-Liivimaa transiitkaubandus palju väiksemaks.

Eestlased linnades. Kuigi linnaelanikkude enamuse moodustasid sakslased, oli nende seas ka suur hulk eestlasi. Orduaja alguses olid eestlasil vabad pääsemisvõimalused linnadesse. Alles sunnismatuse tekkimisega vähenes linna asumise võimalus. Küll püüdsid suuremad linnad nüüdki talupoegi vastu võtta, kinni pidades põhimõttest „linnaõhk teeb vabaks“, kuid vasallidel õnnestus enamasti ikka välja nõuda oma põgenenud talupoegi — vasalkonna sõjaline võim oli liiga suur selleks, et linnad oleksid julgenud sellele täiesti vastu astuda.

Linnakodanikud ei teinud eestlasile linna pääsemiseks takistusi, sest lihtsamate tööde tegijaist oli sakslasist kodanikkude keskel puudus. Küll aga püüti neid mitte lasta tulutoovamatesse tsunftidesse. Nad pidid leppima alamate kutsetega, näit. laevuritena, kes vedasid kaupu laevalt maale, kandjatena, voorimeestena, kuduajatena ja lihunikkudena. Neil kutsealadel töötajail olid ka oma tsunftid. See püüe eestlast sotsiaalselt sakslasest alamaale suruda andis end eriti tunda orduaja lõpu poole.

4. Usu- ja vaimuelu.

Kunst. Nagu mujal Euroopas, nii on meilgi keskaegne kunst suurt loonud eeskätt ehituskunstis. Nii sõjalisest kui ka kiriklikust ehituskunstist on meie ajani säilinud palju mälestusmärke. Varsti

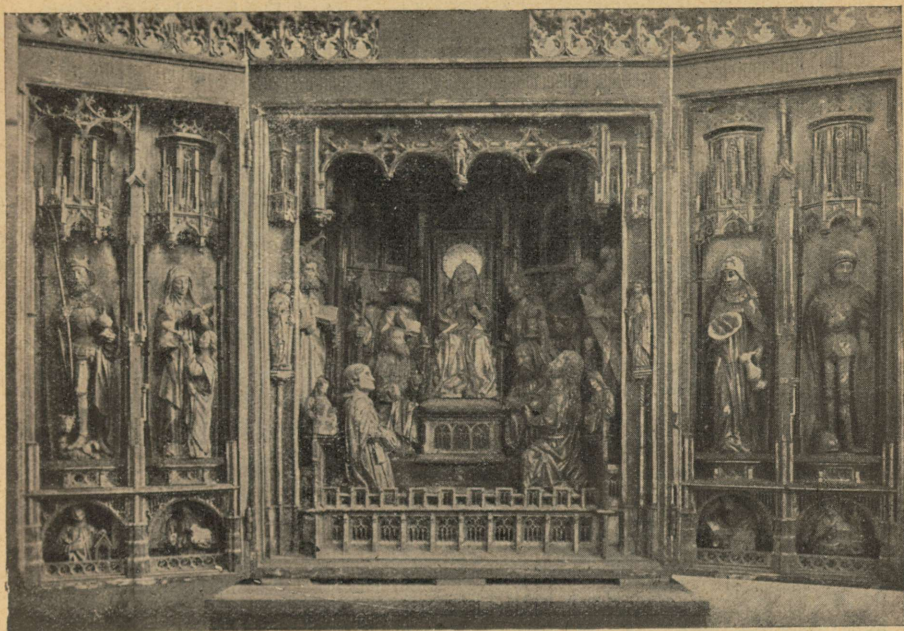
pärast maa vallutamist kristlaste poolt ehitati siia arvukaid linnuseid. Nende ehitusviisi on mõjustanud kõige rohkem prantsuse sõjaline ehituskunst. Liivimaale on need mõjustused tulnud kas Taani kaudu või Pühamaalt, kus saksa rüütlid võisid tutvuda prantsuse ristsõitjate kindlustega.

Meie keskaegsed kirikehitised kuni XIII s. keskpaigani osutavad tugevat tsistertslaste ehitusviiside mõjustusi. Siia on need mõjustused jõudnud osalt Ojamaalt ja Skånest, osalt Vestfaalist. Hiljem muutuvad valitsevaks Lüübeki ja Põhja-Saksa ordulinnade ehituskunsti mõjud. Meie kirikud kuuluvad enamasti gooti stiili, ainult XIII sajandist säilinud vähesed kirikud osutavad üleminekustiili romaani ja gooti stiili vahel, kusjuures nad seisavad lähemal romaani stiili ehitistele. Sellest üleminekuajast on säilinud mõned ühelöövised kirikud (Haapsalu lossikirik, Valjala, Ridala ja Karuse kirik). Gooti stiili valitsusajalgi jätkus ühelööviste kirikute ehitamine, kuid nendega seltsisid nüüd veel kolmelöövised kodakirikud. Kodakirikuid ehitati ka meie suuremais linnus, kuid hiljemini ehitati nad tavaliselt ümber basiilikaiks, mis erinevad kodakirikuist seega, et keskmine lüüv on külglöövidest kõrgem ja asetseb erikatuse all, kuna kodakiriku kõik lüüvid on ühekõrgused. Meie toredamate basiilikate saamislugu on väga keeruline. Tallinna toomkirik, Oleviste kirik ja Tartu toomkirik on ehitatud juba XIII s., kuid hiljemini on nad kõik põhjalikult ümber ehitatud.

Ilmlikest keskaegseist ühiskondlikest hooneist on meil säilinud ainult Tallinna raekoda varagooti stiilis, hiljem juurde ehitatud renessanss-stiili torniga.

Kujutava kunsti alal väärivad tähelepanu huvitavad hauakivid, mille loomisel kindlasti on olnud töö ka eestlased kui kiviraiderite tsunfti liikmed. Nende kõrval leidub muidki kivireljeefe kirikuis ja lossides. Puuskulptuuri esindavad nikerdatud altarid, mis aga on Lüübekist imporditud, ning puunikerdised Tallinna raekoja pinkidel, mis arvatavasti on koha peal eestlaste tehtud. Maalikunsti esindavad varasemast keskajast kirikute seinamaalid ning hiliskeskajast maalitud tiibaltarid. Viimaseist on kõige huvitavam Lüübekis valmistatud Surmatantsu pildiga altar Niguliste kirikus.

Kiriku korraldus. Kunsti kõrval peaksime muudest vaimuelu nähtusist vaatlema veel usku, kuna teaduses ja kirjanduses Vana-Liivimaa orduajal ei andnud midagi silmapaistvat. Kirikliku organisatsiooni tähtsamaiks ühikuiks olid piiskopkonnad, mida juhtisid piiskopid. Välja arvatud Tallinna piiskop, omasid teised piiskopid oma piiskopkonna ühes osas ka ilmlikku võimu, olid seega

18. joonis. Keskaegne Tallinna Pühavaimu kiriku nikerdatud altar.

kirikuvürstid. Piiskopid korraldasid visitatsioone kogudustesse kirikueluga tutvumiseks, hingekarjaste ja koguduseliikmete juhatamiseks ja manitsemiseks. Oma toomkirikus pidas piiskop pidulikke jumalateenistusi, salvis ametisse uusi preestreid ning kuulutas välja suuri palverännakuid pühadele kohtadele, näiteks Vastseliina kabeli või Pärnu Nikolai kiriku imettegeva risti juurde ning mujale. Koos peapiiskopiga pidasid toomkirikus jumalateenistusi 12 toomhärri nimega vaimulikku, kes koos moodustasid nn. toomkapiitli. Toomkapiitlil oli õigus kaasa rääkida piiskopkonna kirikuelu juhtimisel ning uue piiskopi valimisel oli toomhärradel enamasti isegi otsustav sõna öelda. Toomkirikute juures asusid m.s. ka koolid, mis orduajal kuulusid veel harulduste hulka. Toomkooles õpetati peamiselt ladina keelt ja usuõpetust.

Peapiiskopkonnad jagunesid kihelkonniks, mille tsentrumites asusid kihelkonnakirikud. Kihelkondade loomisest arvestati osalt Vana-Eesti kihelkondade piire. Peale kihelkonnakirikute leidis suuremais kihelkonnis veel väiksemaid abikirikuid ja kabeleid, mida sageli eraisikud olid asutanud ja ülal pidasid.

Harilikult olid kirikuüksed terve päev avatud. Peajumalateenistuste ehk missade kõrval peeti neis iga päev mitu tunnipalvet. Jumalateenistus oli esijoones liturgilist laadi, pearõhk asetati lauludele, palveile ja salvide lugemisele. Jutlus mängis kirikuis väga väikest osa. Liturgia toimus kirikuis aga maarahvale arusaamatus ladina keeles. Ka jutlused, mis küll eesti keeles peeti, jäid talupoegadele sageli arusaamatuks preestrite vähese eesti keele mõistmise tõttu.

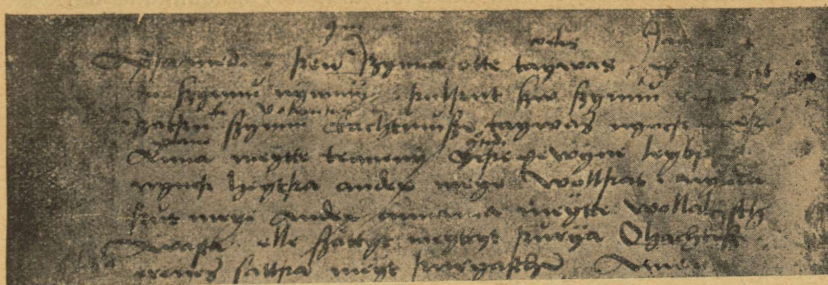
Kirikute kõrval tekkisid Eestis ka varsti kloostrid. Vanimad neist olid tsistertslaste omad (tähtsamad Padises ja Kärknas). Algu- ses tegid tsisterts-lased õige hoolsalt misjonitööd, hiljem andusid nad enam põllutööle. Seda tugevamini hakkasid aga orduaja lõpu poole rahva usu-elu mõjustama kerjuse- ja frantsisklased ja dominiiklased. Viimaste hoogus tegevus tundus kohalikele kirikuõpetajaile tihti segavana. Samuti anti kerjuse- ja frantsisklasele sükks, et nad mõjustavad surijaid tes- tamendi tegemisel kloostri- rite kasuks ja kirikute kah- juks. Kõige selle tõttu pol- nud kerjuse- ja frantsisklase- ja muu- de vaimulikkude vahel- kord kaugel-ki hea. Nagu toom- kirikute juures, nii asusid ka kloostre- is koolid.

19. joonis. Teadust harrastav munk käsi- kirjade keskel.

Rahva usu-elu. Orduaja lõpuks olid eestlased veen- dumusele jõudnud, et risti- usu Jumal on vägevam nende seniseist jumalaist. Teda kar- deti, kuid head temast ei loodetud, sest ta tundus olevat üle- kohtuste võitjate jumal. Südamlikumalt suhtus rahvas katoliku pühakuisse ja Neitsi Maarjasse, kellelt paluti abi igasugu- seisiks otstarbeiks. Katoliku kiriku kultust käsitas ladina keelt mitte- mõistev rahvas nõidumisena, arvates, et preester püüab arusaamatute sõnadega mõjustada jumalat. Ristiusu sisust teadsid eestlased ainult mõne raasukese. Paganlus kadus väga aegamööda. Veel XV sajandil esines pikse, madude ja puude kummardamist, ristimise mahapesemist, hoolimata surmanuhtluse ähvardusest, ning surnute matmist pagan- likele kalmistuile.

Kergemini kui ristiusu põhiõpetused tungis rahva hinge kesk- aegne süngus ja usk. Viletsuses elavate eestlaste kogu ellusuhtu- mine hakkab nüüd muutuma. Varem oli eestlane suhtunud usalduse ja lugupidamisega loodusse ja surnutesse, nüüd muutus ta nende ja

20. joonis. Eestikeelne Meie-Isa palve Kullamaa vakuraamatust. Tekst: Ysamede. ken szynna otte taywas. po[h]julut on szynnu nymmy. kulkut szynnu rikus szatku szynnu tachtmusz taywas nynck maesze Anna meytte tenneny yekepewyne leyb[h]. nynck heytk aindex andex meyt wollkat. nynda kut meye Anna meytte meytte wollalysth wasta. elle szattyt meyttyt kurya Ohachtusz. erenes sattka meyt kuryasth Amen.

kaasinimeste vastu aina umbusklikuks ja tigidaks. Kogu maailm näib olevat täis veidraid ja kurje vaimed, kodukäijaid, puukisid ja umblusid, kõikjalt ähvardab inimest lausumine, sortsimine ja kuri silm. Nii langesid eestlased vaimseltki pärisorjusse, aina sügavasse nõiduseusku.

Kirikuelu paranduskatseid. Ei saa öelda, et orduaegses Liivimaa kirikus oleksid täiesti puudunud püüded kirikut teha võitlusvõimelisemaks paganlusega ja ebausuga. Henning von Scharfenbergi ajal XV s. esimesel poolel peeti Riias paar kirikukogu, kus otsustati nõuda preestritel head rahvakeele oskust, tsõlibaadi pidamist ning ametitalituste tasuta toimetamist. Kaebusi nende pahede kohta esineb aga ka hiljem korduvalt — nähtavasti ei arvestanud paljud preestrid ei kirikukogu soove ega kanoonilist õigust. Üldiselt tegi kiriku ametikandjate hariduslik tase XV s. edusamme. Mitmed neist olid õppinud välismaa ülikooles ning tutvunud seal vabamate mõttegagi. XVI s. alguses muutub Liivimaa usuolu eriti ärksaks pärast Smolina lahingut. Seda liivimaalaste võitu tõlgendasid kiriklikud ringkonnad kui üleloomulikku abistamist jumala poolt.

Kirikuelu paranduskatsed korduvad ka XVI s. alguses. Eriti tegid neid Saare-Lääne piiskopid Johannes Orgas ning Johannes Kyvel. Mõlemad visiteerisid hoolega oma piiskopkonna kihelkondi ning rõhutasid seal ristiusu algteadmiste vajalikkust, nõudsid rahvalt kümne käsu ja Meie-Isa palve oskamist. Pärast 1517. a. olevat Kyvel andnud välja isegi eestikeelse esimese katekismuse, mille eksempl-

larid näikse olevat aga kõik kaduma läinud. Vaimulikkude hariduse tõstmiseks püüdis Kyvel koos Riia piiskopi Jaspas Lindega asutada Vana-Liivimaale kõrgemat vaimulikku kooli. Isegi koolijuhataja (Rostocki magister Egbert Harlem) kutsuti kohale Lääne-Euroopast. Sellesse ladinakooli pidi võetama ka pärismaalaste lapsi. Kuid maahärrade omavaheliste vastuolude tõttu jäi kool asutamata.

Üldiselt võib arvata, et XVI s. alguses katoliku usk hakkas rahvale omasemaks muutuma, kuna õpetajail oli olemas juba korralikke tõlkeid katekismuse peosadest ning nende ja kerjasmunkade eestikeelsed jutlused pikapeale pidid siiski mingit vilja kandma.

Sisukord.

Eestlaste muistne iseseisvuse aeg.

Lk.

- I. Esiajalooline aeg noorema rauaajani. 1. Soome-ugri rahvaste algkodu ja sellest lahkumine. 2. Kiviaeg. 3. Metalliajastu kuni noorema rauaajani 5—12
- II. Meie noorem rauaeg. 1. Suhete tihenemine naaberrahvastega. Skandinaavia viikingiaeg. 2. Eestlaste viikingiaeg. 3. Rahva töö. 4. Ühiskondlik kord ja maakaitse. 5. Usund 12—29

Eestlaste vabadusvõitlus.

- I. Ristiusk tungib Eestisse. 1. Eestlaste ristiusustamise esimesed katsed. 2. Sakslaste tung itta. 3. Pideva misjonitöö algus Liivimaal. 4. Piiskop Alberti eeltööd maa vallutamiseks ja kristianiseerimiseks 27—37
- II. Eestlaste vabadusvõitlus kuni 1220. a. 1. Eestlaste vabadusvõitlus 1212. a. vaherahuni. 2. Eestlaste vabadusvõitlus 1215.—1217. a. Eestlaste olukord halveneb, kuid venelaste abil saavad nad uuesti seisukorra peremeesteks. 3. Mandri-Eesti vallutatakse sakslaste ja taanlaste poolt (1217—1220) 37—48
- III. Eestlaste vabadusvõitlus 1220—1224. 1. Üldine eestlaste vastuhakkamine. 2. Viljandi ja Tartu langemine 48—51
- IV. Rooma kuuria tüliküsimusi lahendamaks Maarjamaal. Saaremaa vallutamine (1227). Modena Wilhelm paavsti legaadina (1225—26). Saarlaste alistumine (1227) 51—53

Vana-Liivimaa konföderatsiooni ajastu.

- I. Ordu ja piiskoppide aeg kuni Taani võimu langemiseni. 1. Vana-Liivimaa poliitilise kaardi kindlaskujunemine. 2. Võitlusi idanaabritega. 3. Võitlusi ordu ning Riia linna ja peapiiskopi vahel (1297—1330). 4. Feodaalkorra kujunemine ning talupoegade olukord 1343. aastani. 5. Jüriöö mäss 1343. a. 53—65
- II. Ordu ja piiskoppide aeg 1346. a. kuni reformatsioonini. 1. Vana-Liivimaa poliitilised sündmused Eestimaa müümisest Preisi ordu sekulariseerimiseni (1525). 2. Eestlaste pärisorjastumise algus ja süvenemine. 3. Jooni linnaelust ja kaubandusest. 4. Usuja vaimuelu 65—85

A-9755

HIND 80 SENTI